

Масъуд АБДУЛЛАЕВ

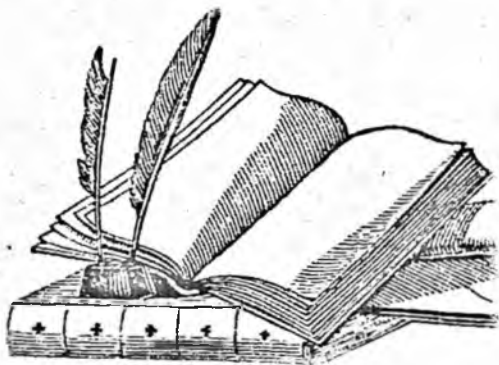

ЎТГАНЛАР ЁДИ

Масъуд АБДУЛЛАЕВ

ЎТГАНЛАР ЁДИ

хотиралар

ТОШКЕНТ
«DAVR PRESS» NMU
2012

Муҳтарам китобхон! Сиз, албатта, улуғ адиб Абдулла Қодирий ижодидан баҳрамандсиз. Адибнинг катта ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида», «Қодирийнинг сўнги кунлари» асарлари билан ҳам таниш бўлсангиз керак. Утган йиллар давомида улуғ адибнинг набираси Шеркон Қодирийнинг «37-хонадон» китоби сиз, азиз мухлислар эътиборига ҳавола этилган эди. Абдулла Қодирийнинг кенжа ўғли Масъуд Абдуллаев (Қодирий) ҳаётлик чоғларида отаси ҳақида бир қанча хотиралар ёзган эди, аммо бу битиклар китоб шаклига келтирилмаган эди. «37-хонадон» китобининг давоми улароқ, Шеркон Қодирий амакисининг адабий меросини тартибга келтириб, мухлислар диққатига ҳавола этмоқда. Бу китоб ҳам мухлисларнинг маънавий дунёсини бойитишга хизмат қилади, деган умиддамиз.

Туплаб, нашрга тайёрловчи:
Шеркон Қодирий

Масъуд муҳаррир: Тоҳир Малик

Барча ҳуқуқлар амалдаги қонунларга асосан ҳимояланган.

"DAVR-PRESS" нашриёт-матбаа уйининг ёзма рухсатисиз ушбу нашрни қисман ёки тўлақ ҳолда бошқа оммавий ахборот воситаларида электрон ёки механик курунишда кўчириб босиш, магнит ташувчи воситаларда тарқатиш қатъий тақиқланади.

ISBN 978-9943-393-93-6

© Масъуд АБДУЛЛАЕВ, 2012
© "DAVR PRESS" NMU, 2012

БАХТИЁРЛИК НАДИР?

Чақалоқ тугилганда унга исм қўядилар. Аммо бу гўдакка икки ой давомида исм қўймадилар. Чунки оила бошлиғи бу кунларда қамоқда эди. Ўз асарлари билан ҳар бир ўзбекнинг хонадонига, хонадонигагина эмас, қалбига кириб борган беназир адиб тўхмат балосига учраб, қамоқда жабр чекиб ўтирганда, унинг оиласида дунёга келган тўртинчи фарзандига исм беришга шошилмадилар. Тўхматнинг қора булутлари тарқайди, дадаси тез кунда озодликка чиқади, ўглига исмни ўзи беради, деб умид қилдилар.

Ҳақиқат қарор топди. Озодлик офтоби чарақлади. Икки ойлик чақалоққа Масъуд деб исм бердилар. Унинг ҳаёти бахтга чулганишини ният қилдилар.

Бахт ҳақида ҳар бир одамнинг ўз тушунчаси бор. Бировнинг бахти иккинчисига ўхшамайди. Менингча, улуг адибнинг ўгли бўлишнинг ўзи бир бахт. Албатта, ўттиз еттинчи йилда бошланган фожиали кунлар бу оиланинг бахт саройини зулматга ўради. Бу фалокатнинг азобларини ҳеч ким тасвирлаб бера олмайди. Ҳар қандай баён юзаки бўлиб қолаверади. Чунки бу фалокат тиги юракларни тирнаган. Бу азобларни тирналган қалблардан ўзга юраклар ҳис қила олмайди.

Орадан йиллар ўтиб, ҳақиқат юз очиб, тўхмат занжирлари оляб ташланганда, улуг адибнинг муборак номи тилларда яна дoston бўлганда бу оила осмонида бахт қуёши нечоғлик нур сочди, унинг нури оила аъзоларининг тирналган қалбларига нечоғлик малҳам бўла олди? Камина бу саволга жавоб бера олмайман. Улуг ўстоз кенжа ўғилларининг бахтли бўлишини ният қилган эдилар. Фарзанд ўзини бахтиёр ҳисоблар эдимиз? Бу саволга ҳам жавоб йўқ.

Халқ эъзозидаги адибнинг зурриёди бўлмоқнинг ўзи бир бахт. Шунинг ўзи кифоями одамзотта?

Муҳтарама янгамиз — Масъуд аканинг аҳли аёллари қизлик чоғларида «Ўтган кунлар»ни Шарқий Туркистонда ўқиб, адибга ғойибона кўнгил қўйган эканлар. Ҳатто, «Ота юртга қайтсак, шу ёзувчини курсам, унга турмушга чиқсам», деган пинҳона орзу ҳам туғилган экан. Ота юртга қайтиб, ёзувчининг қисматида хабар топиб, неча тунни йиги билан ўтказдилар. Аммо Худо бу қизга адибнинг келини бўлиш, зурриёдини давом эттириш неъматини берди. Бу ҳам бир бахт...

Масъуд акани ёдга олганимда хаёлимни шу фикрлар чулғаб олади. Масъуд ака билан бахт ҳақида гаплашмаганмиз. Бу киши акаларига нисбатан камгапроқ эдилар. Оталари ҳақидаги гапларни, асосан, Ҳабибулла ака айтганлари сабабли, Масъуд ака суҳбатта купам аралашавермасдилар. Ҳабибулла ака даставвал «Отам ҳақида»ни, умрларининг охирида «Қодирийнинг сўнгги кунлари»ни ёзганларида бу асарларга салбий фикр билдирувчилар ҳам бўлди. Уларнинг асосий даъволари — «Ёзувчининг бу гапларини ўғли қайдан билади? Ахир у ёш эди-ку!?» Ҳатто, адибнинг «Кумушни улдириб қўйдим», деб йиғлашлари тасвирланган саҳифага ҳам эътирозларни эшитган эдик. Йигирма ёшли йигитнинг ҳикояларига эътироз билдирувчи ичи қоралар ун бир ёшли боланинг хотирасини ўқиса, қандай жазавага тушарди экан, билмадим.

Абдулла Қодирийнинг номларини тиклаш, асарларини қайта нашр эттириш ишларига Ҳабибулла ака бош бўлдилар. Уғиллари Хондамир ва Шеркон улғайиб, адабиётшунослиқдан билим олишгач, икки қанот бўлиб ёнларига киришди. Ҳабибулла аканинг вафотларидан кейин бу жараёнда Масъуд ака ҳам фаол иштирок эта бошладилар. Мен кўп адабий учрашувларда у киши билан бирга бўлдим, суҳбатларини эшитдим. Вазмин оҳангда гапирардилар. Кўпроқ акаларидан мисол келтирардилар. Яна оталари билан кўришган табаррук инсонларнинг хотираларини баён қилиб берардилар.

Масъуд акага бир хасталик илашиб, тез олиб кетди. Вафотларидан кейин фарзандлари бир қанча фотосурат ва хотиралар битилган қоғозларни олиб келишди. Шифокорларга хос майда, аммо батартиб тарзда ёзилган хотиралар охирига етказилмаган эди. «37-хонадон» нашрдан чиққач, Шеркон Қодирий: «Амакимнинг мақолаларини тўплаб қўйган эдим, уни ҳам нашрга тайёрласам», – деган хайрли ниятни билдирди. Мен: «Китобни бойитишга фойдаси тегар», – деб, қўлимдаги хотираларни Шерконга бердим. Бир неча ойлик ижодий иш натижасида «Ўтганлар ёди» деб номланган ажиб бир тўплам юзага келдики, адабиёт муҳиблари учун бу бир қутлуғ воқеа бўлди.

Тоҳир Малик,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

Аммо 1920 йили 12 июлда билан туртинчи фарзанд
 келганман. Надаматлар булсинки, ушанда
 адамнинг туқилишига қара курсисига утқазган эканлар.

Бирин «Мунгум» журналида ҳажвий мақолалари
 билан қатнашиб турар эканлар. Жумладан, ўз
 жамиятининг илгор зиёлиларини ҳам танқид қилиб
 «Ишқиди танлар» мақолаларидан сунг адамни
 ундо қилган эканлар. Адам қамокдан чиққунларига
 келар мен исмимиз ётаверган эканман. Айтишларича,
 Аммо 1920 йил 12 июнда қамокдан чиқадилар ва мени
 икки ойлигимда биринчи бор кўрадилар. Эҳтимол,
 надаматка чиққонларига хурсанд бўлиб менига Масыда
 (оахтан) деб исм қўйгандирлар.

Адам келган, онам — Раҳбарбону ичтерлама
 касалини дучор бўлиб, шифохонага кузатилган эканлар.
 Шу бонс мени беш ойлигимда, врачлар тавсияси
 билан вақтинча болалар уйига жўнатмоқчи бўлганлар.
 Шунда Раҳимберди амакимнинг аёллари Робия опоқим
 мени уйларига олиб кетиб, бир ёшгача тарбиялаган
 эканлар. Айтишларича, уша пайтда Робия опоқимнинг
 Эркин исми икки ёшли утиллари бўлиб, мен у билан
 бирга кўкрак эмиб катта бўлган эканман. Шунинг
 учун менинг оналарим Раҳбарбону ва Робия опоқим
 ҳисобланар экан.

Адам фарзандларига жуда гамхўр ва талабчан
 эдилар. Бизни суйганларидан бўлса керак, Назифа
 опамни — Кумушим, Адиба опамни — Хашманту, мени
 — Отам, синглим Анисани — Ойим деб чақирардилар.
 Акамга эса ўз номлари билан — Ҳабибулла деб
 мурожаат этардилар.

Адамнинг мен эслаган хислатлари: жуда камгап, кўп
 хаёлчан, мулойим ва тўғрисуз эдилар. Оддий инсонлар
 билан очилиб сўзлашардилар. Калондимоғ ва маҳмадона
 кишиларни жинлари ёқтирмай, улар билан суҳбатни
 қисқа қилар эдилар. Бизлар билан сўзлашганда ўта
 мулойим, гаплари лунда, тушунарли, одоб чегарасида
 бўларди. Болалар, одатда, 4-5 ёшларида ота-оналарига

жуда кўп савол билан мурожаат этадилар. Биз ҳам дадамизни саволга тутардик. У киши бизга эринмай жавоб берардилар.

Эсимда, мен 7-8 ёшли бола бўлсам керак, эрта баҳорда ҳамма болалар қатори варрак учириб ҳаракатига тушдим. Ясаган варрагим осмонга кўтарила олмай, бир шох ташлаб йиртилиб кетди. Асабим бузилиб, аламимни опам ва акамдан олиб, шовқин кўтардим. Дадам ижодхоналаридан чиқиб, бу тўполоннинг сабабини тушуниб: «Ҳой, Масъуд! Кел, мен сенга қарашиб юборай», деб биргаликда варрак ясаб, қуришиб, ип тортиб, ҳатто осмонга ҳам учуриб бергандилар.

Мен баъзан варракка хитой қоғози тополмай қолганимда дадамдан бесўроқ ижодхоналарига кириб ёзилган ёки ёзилмаган оқ қоғозларидан олиб ишлатардим. Дадам бу ишимни билиб қолиб: «Масъуд, бундай қилмагин», деб секингина койиб қўйгандилар. Ҳафсалалари келганда дадам баъзан қуроқ ясаб учуриб, ипини болахомамиз устунига боглаб қўйиб, ўзлари ҳам биз билан бирга завқланардилар.

ҚАНДАЙ ПУЛ ТОПАСИЗ?

Мен бир оз катта бўлгач, бир куни дадамдан сўрадим:

— Дада сиз қандай пул топасиз?

У киши кулиб:

— Мен пулни ердан топаман, — дедилар.

Мен тушунмай:

— Қанақасига топасиз? Ахир пул ерда ётмайди-ку?!

— дедим.

Дадам хохолаб кулиб:

— Мен кўчага чиққанимда ерга қараб юраман. Агар биров тушириб қолдирган пулни кўрсам, аста олиб чўнтагимга солиб оламан. Хоҳласанг сенга ҳам ургатаман, — дедилар.

Бир куни дадам билан бозорга борадиган бўлиб, Коппон бозори орқали йўлга тушдик. Йўлда дадам:

– Масъуд, сенга ҳозир пул топиш йулини ургатаман. Юрган йулингда ерга қараб кетгин, албатта, пул топасан, – дедилар-да, ўзлари илдамлаб кетдилар.

Мен дадамга эргашдим. Озгина юрилгач, дадам бирдан тўхтаб, менга ўтирилдилар-да:

– Ана ерда бир сўлкавой ётибди, – деб кўрсатиб, ўзлари нари кетдилар. Ҳақиқатан ҳам, дадам кўрсатган ерда бир сўлкавой тупроқ ичида ётарди. Мен пулни олишни ҳам, олмасликни ҳам билмай, қўрқа-писа у ёқ-бу ёққа қарадим. Биров орқамдан келиб: «Ҳой, бола! Менинг пулимни нега олдинг?» деб уришиб берадигандек туюлди. Шундай бўлса ҳам таваккал қилиб, атрофга аланглаб пулни олдим-да, дадамнинг ортидан югурдим. У киши 10-15 қадам нарида мени кутиб турган эканлар. Кулиб:

– Ҳа, ўғлим, пул топиб олдингизми? – дедилар.

Мен қўрқиб, аланглаб, кўлимдаги тупроққа беланган пулни кўрсатдим.

Дадам:

– Ҳа, ўғлим, пул топишни урганибсан. Қалай осон эканми? – деб сўрадилар.

Мен:

– Йўқ, дада, пулни ердан олаётганимда жуда қўрқдим. Ахир бу пулни биров ерга тушириб қўйган бўлиши мумкин-ку? – дедим.

Дадам йўлда давом этиб:

– Ўғлим, бундай йўл билан пул топиш ўғирлик билан баробар. Бир бечора эҳтиётсизлик билан ҳамёнидан тушириб қолдирса, бундай пулни топиб олган инсонга у ўғирлик, ҳаром ҳисобланади. Ҳалол пулни ҳар бир инсон ўз меҳнати ва ҳунари билан топиши керак. Шундай йўл билан топилган пул ўзига ҳалол, тотли бўлади. Энди тушунгандирсан? – дедилар.

Мен тасдиқ жавобини қилдим...

Ёшим улғайиб, ўша воқеани эслаганимда, дадамнинг ўшанда атайин пулларини ерга ташлаб, менга тарбия берганларини тушундим.

ҲОСИЛ УЛАШАРДИЛАР

Мен дадамнинг ақлий меҳнатдан кўра жисмоний меҳнат билан банд бўлишларини кўпроқ кузатардим. Балки машъум ўттизинчи йиллар адабий муҳитида бош кўтараётган турли ғаламисликлардан зада бўлган вақтлармиди, аксар боғдаги ишлар билан шугулланардилар. Дадам барвақт туриб, кун ёйилгунча ишлардилар. Кун қизигида эса шийпонда дам олар, кейин то кун ботгунга қадар яна меҳнат қилардилар.

Дадам чопиш, ариқ олиш, ерни текислаш сингари ишларни эринмай, ҳавас билан бажарардилар. Бошларига оқ қалпоқ кийиб олиш одатлари бор эди. Эрта баҳорда шийпон атрофига нималар экишни мўлжаллардилар. Масалан, картошка, ловия (дадам кўк ловия қўшиб тайёрланган қовурмани хуш кўрардилар), қовоқ ва яна бошқа турли сабзавот ва кўкатлар экиларди. Келаси йили эса экиладиган экинлар жойи алмаштириларди. Картошканинг кечки нави экиладиган жойни икки-уч бор қайта чопиб, кесаклар майда ҳолга келгач жўяк олардилар.

Бир куни боғда ўйнаб юрсам, дадам мени чақириб: «Қўлингда нима бор?» – деб сўрадилар. Қўлимда рогатка ва чумчуқ, қарқуноқларга отиш учун мўлжалланган тошлар бор эди. Қўрқиб: «Тош», – дедим. Шунда дадам: «Шу тошингни осмонга от», – дедилар. Мен қўрққанимдан қўлимдаги уч-тўрт тошни осмонга отдим. Тошлар шудгорга тушиб, сингиб кетди. Дадам менга қараб: «Бўлди, ер тайёр бўлибди», – дедилар. Мен эса ҳеч нарсага тушунмадим.

Эртасига дадам ариқ олдилар. Ариқларга ҳар ярим метр оралигида бир ярим ва икки кетмон келадиган чуқурликлар қазидилар. Сўнг: «Масъуд, ана шу чуқурларга бир челақдан гўнг ташлагин», – дедилар.

Мен дадам бутурган юмушларни бажардим. Эртаси кун мактабдан келсам, дадам картошка экишни бошлаётган эканлар. Овқатланиб, уйнагани боққа чиқдим.

– Эндя шийпоннинг ертўласига тушиб, халтангта уруглик солиб чиқ, – дедилар.

Жилдани елкамга осиб пастга тушдим-да, картошка тўлдириб чиқдим. Кейин чуқурчаларга картошка ташлаб турдим. Дадам пуштада туриб уругликни тупроқ билан кўмдилар. Кечга яқин экишни тутатдик. Мен ишимдан мамнун бўлиб сурадим:

– Дада, нега кеча менга тош оттирдингиз?

– Картошка экиладиган ернинг тайёрилигини синовдан ўтказдим. Отган тошларинг ерга кириб кетди. Демак, ер тайёр экан. Мана, бутун экиб чиқдим. Энди ўзинг кузда ҳосилига қараб баҳолайсан, – деб кулиб жавоб бердилар...

Кузда ҳосил яхши бўлди. Ҳар бир туп кўммадан бир челақ тўла-тўла картошка йиғиштириб олдик. Дадамнинг шундай фазилатлари бор эди: ҳосил йиғиштириб олингач, энг аввал қўни-қўшниларга 2-3 челақлаб, қариндош-уруғларга эса бир-бир ярим қопдан картошка улашардилар. Кейин келаси йил учун уругликни ажратиб, қолганини рўзгорга олиб қолардилар, ундан ошса бозорга чиқарардилар.

ҚОВОҚНИНГ УҒРИСИ БЎЛМАЙДИ

Дадамиз 1956 йил «оқланди»лар. 1940 йилда давлат томонидан тортиб олиниб, чўчқахонага айлантирилган шийпонли богимизни бир йилдан сўнг — 1957 йилда Ҳабибулла акамнинг елиб-югуришлари натижасида қайтариб олишга муяссар бўлдик. Шийпонни бир неча маротаба таъмир этдик.

1988 йили Жосият бибимиз томонидан қариндош бўлган уста Носир Ғофуров:

– Масъуд, менинг кўнглимда бир ниятим бор эди. Бу ҳақда илгари Ҳабибулла акангизга ҳам айтгандим. Аввало дадангизнинг, қолаверса, у киши ёзган «Ўтган кўнлар»нинг ҳурмати, фийсабилиллоҳ, бир дарвоза

қуриб берсам. Мен ҳам қариб қолдим, дилимда армон бўлмасин, — дедилар.

Мен бу гапни акамга айтдим. Ҳабибулла акам:

— Ука, бетобман, соғлигим ўзингга маълум. Бундан кейинги ишларни сенга қолдираман, — дедилар.

1988 йил 31 декабрда Ҳабибулла акам дунёдан кўз юмдилар. Акам қурилажак дарвозанинг чизилган суратини кўрдилар, холос.

Уста Носир ака 1989 йил 28 мартда керакли хомашёни ўз ёнларидан олиб келиб иш бошладилар. Уста рўза ойи ичида, ҳатто сув ичмай (рўза огиз билан) Абдулла Қодирий набиралари кўмагида 26 апрель куни эни беш метрли, баландлиги 6 метрли дарвозани қуриб битказдилар. Табақаларига отамизнинг табаррук қўллари теккан дарвозани шийпоннинг кунботар томонига қурдик. Бунинг учун отамиз томонидан олинган кўча пахса деворини бузишга тўғри келди. Деворни бузаётиб болаликдаги бир воқеа эсимга тушди:

...1933-1934 йиллар бўлса керак. Дадам шийпон қаршисига қовоқ экдилар. Қовоқ ҳосили жуда яхши бўлди. Икки дона қовоқ бир замбилга базўр сигарди. Деҳқончиликка қўшни амаки ёрдамлашганди (исмларини атай ёзмадим). Амакининг ўтиллари бўлиб, ёши мендан анча катта эди.

Қовоқ пишган кезлари, кечки пайт, қоронғи тушганда қўшнининг ўғли икки-уч марта богимиздан қовоқ олиб, девор оша чиқиб кетди. Мен секин бориб:

— Дада, қўшнимизнинг ўғли қовоқ ўтирлаб девордан ошириб олиб чиқиб кетяпти, — дедим.

Дадам:

— Жим, Масъуд! Қовоқни ўтирлаб истеъмол қилса, қовоқ ширин бўлади. Шунинг учун қовоқнинг ўтриси бўлмайди. Кейин у бола дадасининг меҳнати ҳисобига ўз тегишини оляпти, сен «ўтирлади» деган сўзингни бошқалар олдида такрор сўйламагин, — деб менга танбеҳ бергандилар.

Боғимиздан 60-80 одим юрилса, Жимжит аригига дуч келинади. Бу ариқ Чақар аригининг давоми бўлиб, эни 2,5-3 метр, 40-50 метр пастликда димланиб оқарди. Шунинг учун Жимжит деб аталарди. Илгари шу ариқ устида омонаттина куприк бўларди. У орқали Чақар, Сузук ота маҳаллаларига ўтиларди. Кўприкнинг кунботар томонида пастликда Усмонбой деганнинг уч тошли тегирмони бўлиб, дадам бўш вақтларида у ерга тез-тез тушиб, дам олиб чиқардилар. Бир куни дадам билан тегирмонга тушдим. Дадам Мустақим ака (Усмонбойнинг ўғли) билан суҳбатга берилдилар. Мен гуруч оқлайдиган обжувознинг барабанини қўлим билан айлантираман, деб чап бармоғимни шикастлаб олдим. Дадам мени опичиб шифокорга олиб бордилар. Шу-шу ўша бармоғим букилмайдиган бўлиб қолган.

30-йиллар бўлса керак, эски кўприкка анча путур етиб, янгисини қуришга киришишди. Кўприк замини маҳалламиздаги эски Сўфи ота мачити бузилганда чиққан гиштлар билан кўтарилган. Тўсин ва ёғочлар эса қўни-қўшнилarning боғидан сўраб олинган бақувват тераклар эди. Жумладан, дадам ҳам шийпон рўпарасига эккан теракларидан бир нечтасини ҳадя этгандилар. Кўприк қурилишида қатнашган усталар — Чақар ва Сузук ота маҳаллаларидаги уйсоз ва ромсозлар эди. Эсимда, дадам ҳашарчи усталарни бир неча бор шийпонга чорлаб, уларни таом билан сийлагандилар. Дадам бўш пайтларида жар ёқасига борар, ҳашарчи усталар билан «Ҳорма, бор-бўл» қилиб, гоҳида ҳазил-мутойиба билан пастдагиларни кулдираар, пастдан эса: «Жулқунбой ака, ишламасангиз ҳам ўзингиз келиб туринг. Бизга куч ва гайрат бағишлайсиз», — деган хитоблар эшитиларди. Кўприк бир ёз ичида ҳашар йўли билан қуриб битказилди. Кўприкнинг эни иккита Қўқонарава сигадиган кенгликда бўлиб, заминдан то

куча юзигача уч қават синчдан михсиз (ёғочларни тешиб, чошиб, бир-бирига киргизиб) пишиқ қилиб қурилганди.

1945 йил бўлса керак, Эрони қишлоғи яқинидаги Қорақамиш суви устига худди бизнинг ёнимиздаги нусхадек кўприк қурилди. Яқинимиздаги кўприкка анча путур етгач, 60-йилларда кенг қилиб қайта бунёд этилди. Эрони қишлоғи яқинидаги кўприк эса Тошкент ҳалқа йўли қурилганда бузилиб кетди. Бу икки кўприкни бунёд этишда қатнашган мен таниган уста Абдуқодир ота 90 ёшлардан ошганда вафот этдилар. У киши Сузук ота маҳалласида яшардилар. Кўприкларни қуришда иштирок этганларнинг кўпи дунёдан кўз юмди. Бироқ уша эски кўприк халққа анча хизмат қилди.

БАЛИҚ ОВИДА

Жимжит сойида кўприкдан ўн-ўн беш метр кун ботар томондаги уч-тўрт тегирмон сизимидаги сув тўгон (дамба)дан икки тегирмонга бўлинар, кун чиқар томон суви димланиб осойишта оқар, балиқлар сероб бўлиб, биз ёшлар чўмиладиган манзилимиз ҳисобланар эди. Тўгондан кунботар томонга оқава сув икки томонга бўлиниб, юз-юз элик масофа оралигида оқиб икки тегирмон тошини айлантириб пастликка тушиб, яна қўшилиб кетар эди. Икки сув оралигида оролча бўлиб, кўприк ёнидан кичик йўл билан пастликка тушиб, кичик кўприк орқали тегирмонга ўтилар эди. Икки тегирмон Мустақим амакига тегишли бўлиб, оролчага дид билан мевали дарахтлар, полиз экинлари экилган эди. Сув бўйидаги садақайрағоч тагида супа бўлиб, агрофи турли анвойи гуллар, садарайхон, жамбил билан ўралган, сада шоҳида беш-ўн сайроқи бедана осилган эди. Беданалар тинмай, галма-галдан сайрашар, супа саранжом-саришта, палос, кўрпача тўшалган. Кунчиқар томондаги чархпалақдан оқиб

тушаётган сувнинг шилдир-шилдир товуши, кунботар томондаги супадан 20-30 узунлик пастликдаги тегирмон тошининг ўзига хос товуши кишига завқ бағишлар эди. Мен қачон дадам билан тегирмонга тушсам, Мустақим амаким оқ иштон, оқ кўйлак, бошларида оқ тўрдан тикилган дўппи кийиб, супадаги болишга ёнбошлаган ҳолда утирар эдилар. Мустақим амаки ёшлари улуг, оппоқ соқолли нуроний отахон бўлиб, дадамни мулойим қарши олардилар:

— Кел мулла Абдулла, Хизрни йўқласам бўлар экан, шу ўтиришимда сени эслаб, хаёлимдан ўтказиб эдим, — деб супага таклиф этар, бир пиёла чой узатиб, ҳолаҳвол сўрашар эдилар. Ўша кезлари деҳқонларни қулоқ қилиш поёнига етиб, эндиги навбат хусусий ҳунармандларга етган эди. Уларга катта ҳажмда солиқ солиниб, фуқароларни бездириш бошланганди. Мустақим амаки каби тегирмончиларга ҳам кўз олайтирилган бўлса керакки, Мустақим амаки дадамга шикоят қилган эдилар. Ўша куни суҳбат мазмуни куйидагича бўлди:

— Ҳукуматингга тушунолмай қолдим, мулла Абдулла. Ёшим бир жойга бориб қолган инсонман. Солиқ туфайли тегирмоннинг бирини тўхтатиб, иккинчисини халқнинг рўзгорини уйлаб, ҳожатини чиқариб кун кўрмоқдаман. Ўзим ўрта ҳол фуқаромаман. Солиғи қургур йилдан-йилга ошиб силламни қуритишга олиб келди. Буни ҳам тўхтатиб тинчгина яшай дейман-у, бечора халқни ўйлайман-да. Зотан, шу зайдда кетаберса, муттаҳамларнинг мени қулоқ қилишдан ҳам тоймайди-ёв.

Дадам хомуш ҳолда Мустақим амакининг арзларини эшитиб, қўлларида совиб қолган чойларини ичиб:

— Ҳукуматдан шикоятингиз ўринли, бечораҳол, оғир меҳнати эвазига зўрга кун кўрувчилар сон мингта. Уларга қийин бўлди. Ҳукумат халқ эҳтиёжини, келажagini ҳисобга олмай қонун чиқарди. Ҳунарманд халқ амаллаб бир кунини кўрар, ҳунарсизлар мардикорчиликка ҳам ярамай, ҳаммоллик билан кун

кўрадилар. Солиқ солувчиларга «Дуппини ол» деса, каллани олиш пайдалар. Сизнинг-ку, ёшингиз бир жойга бориб қолган. Ўзингиздан тинчигансиз. Беш вақт намозни адо этиб, юртнинг дуосини қилиб утирарсиз. Ҳунарсиз, серфарзанд, жўжабирдай фуқароларга Худо тузим берсин.

Дадамнинг жавобларидан қониққандай бўлиб:

– Ўғилларим ҳам сенинг фикрингни билдиришган эди. Сен тасдиқладинг. Аллоҳ буюрган ибодатини қилиб жимгина ўтиришга мажбурман, – деб афсусланиб сузладилар Мустақим амаки.

Орадан бирмунча ойлар ўтгач, тегирмон товуши тинди. Яшил боғлар, дарахтлар қаровсизликдан қуриди. Мен қачон чўмилишга ёки мол боқишга борсам, Мустақим амаким дам олиб ўтирадиган супа томонга қарайман, гўёки қулоғим остида тегирмон, чархпалак овозлари келиб тургандай бўлади. «Қараса бог, қарамаса қабристон», деганлари шу экан-да.

Дадам уша онларда эрта баҳор, куз кезларда балиқ овига тушардилар. Атроф тепаликлар, айниқса, баҳор кезлари кўм-кўк майсалар, чучмома, лолақизгалдоқлар билан бурканиб, киши дилини хушнуд этарди. Сайроқи беданалар, кўк каптарларнинг ку-кулаши, саъваларнинг ўзига хос сайраши қулоққа чалиниб, ўзгача бир гашт берар эди. Эсимда, дадам камар сувига тўр халта ташлаб, йирик зогора балиқ овлар эдилар. Камар суви деганимиз — 1-1,5 ўлчам баландликдан, тегирмон новидан тушаётган сувдан ҳосил қилган сунъий кўлча. Бу кўлчада тегирмон тоши орқали тушган дон-дунлар кўп бўлгани учун ушбу озуқага ўрганган балиқлар ҳам сероб эди. Дадам балиқ овига чиқан кезлари Мустақим амаки тегирмон сувини бир муддат тўгондан тўсиб қўяр эдилар. Дадамдан илҳомланган Раҳимберди амакимнинг ўғиллари Обид, Собит ва Ҳабибулла акамлар ҳам балиқ овига ишқибоз эдилар. Балиқни қўлда тўқилган ёйсимон тўрда (бу тўрни Раҳимберди амаким аёллари билан тўқир ва ямар эдилар) тутишарди. Дадам уларни Жимжит сувига бошлаб борардилар. Тўрни Обид

акам босиб турардилар, Собит ва Ҳабибулла акам эса таёқ билан балиқни тўр томон ҳайдашарди. Дадам сув бўйида туриб, уларга:

– Таёқни сув ўртасига ур, сўнг сув четини кавлаштир, – деб ургатиб турар эдилар. Обид акам тўрни сувдан кўтаришга дадамга ёрдамлашар, тўрга илинган катта-кичик балиқларни кўриб дадам завқланиб:

– Бу галги тўрга илинган овларинг дуруст, – деб хурсанд бўлар эдилар. Дадам ўлжа балиқларни расамади билан қайрағоч новдаларига тумшугидан илиб, уч оилага тақсимлаб тарқатар эдилар. Обид акам дадамни ҳурматлаб:

– Мулла ада, сиз овора бўлмай бизга буюрсангиз бас! – дердилар.

Дадам:

– Обидвой, балиқ овлашнинг ҳам ўз гашти бўлади, инсон завқланади, дам олади, таранглашган асаб торлари мулойимлашади, инсоннинг фикрлаш қобилияти ошади, чарчоқдан холи бўлади, ижодимга барака беради, – дер эдилар.

УСМОН ТЕГИРМОНЧИ

Дадам ўрта бўйли, қорачадан келган, юзларининг чап томонида чандиқ (пендика касалидан сўнг қоладиган асорат) бор эди. Сочлари тим қора, силлиқ таралган, мўйлов қўйган эдилар. Юрганларида икки қўллари орқада, доим хаёл суриб юрардилар. Ёз фаслида ёқасиз оқ кўйлак, оқ шим, бошларига сидирга мош ранг духоба дўши, устларида банорас тўн, оёқларига қора ботинка (уйда эса қўлда тикилган ковуш) киярдилар. Қиш кунлари эгниларига чопон, бошларига сувсар телпак, қисқаси, эл қатори оддий кийинар эдилар.

Хизмат юзасидан ёки бозор-ўчар ташвишида ҳафтасига бир-икки маротаба кўчага чиқардилар. Гоҳида дадамга эргашардим. Ўша вақтда транспорт бўлмаганлиги учунми, пиёда Жинкўча ёки Чақар,

Сузук ота орқали Эски шаҳарга тушардилар. Йўлда учраганлар билан сўрашиб (баъзилар билан қўл олишиб) утардилар. Йўлда Мирлар маҳалласидаги чойхонага кириб, бир пиёла чой устида дўстлари билан суҳбатлашардилар. Мирлар маҳалласидаги дадамнинг дўстларидан мен кўпроқ таниганларим: Илҳом домла (Учқун мактабида муаллимлик қилиб «Меҳнат қаҳрамони» бўлган), Фозил домла (тарих муаллими), Тулаган домла (математика муаллими) эди.

Дадам гоҳида йўлни яқин олиш учун Мирлар маҳалласидан ўтган жарлик орқали Каппон бозорига тушардилар. Жарликдаги тегирмончи билан суҳбатлашардилар. Усмон тегирмончи гаранг, қаттиқ-қаттиқ гапирмаса эшитмасди.

Уруш йиллари Усмон отанинг тегирмонига тушганим эсимда. У киши мендан: «Қаердан келдинг?» – деб сўради. «Самарқанд дарвозасидан», – деб ўзимни танитдим. Ота дарров мени ичкарига олиб кириб ўтказди.

– Даданг бекорга қамалди. Унга ўхшаб китоб битадиган туғилмайди, – деб кўз ёши қилган, сўнг бугдойимни олиб қолиб, ўрнига тайёр ун берган эди. Усмон тегирмончи 50-йилларда вафот этди. Ўша жарлик атрофлари Чуқур қишлоқ деб юритиларди. Мен «Ўтган кунларда»ги Отабекнинг бўзахўрлик қилгани баёини ўқиганимда Усмон тегирмончининг дадамга чой қуйиб ўтирган пайтлари кўз олдимга келади.

ДАДАМНИ БЕЗОВТА ҚИЛГАН ЖИНЛАР

Биз дала ҳовлимиздан Эшонгузардаги шаҳар ҳовлимизга йўл яқин бўлганлиги учун Жин куча (ҳозирги Бешлола) орқали пиёда борардик.

Жинкуча шийпонимизнинг кун чиқар томонига қурилган дарвозамиз қаршисидан бошланарди. Кучага арава зўрга сиғар, ундан ташқари, қингир-қийшиқ, кўп бурилишли, икки ёни пастак деворлар билан ўралган

эди. Қоронги тушиши билан ёш болалар ёлгиз ўзи бу кўчадан юрак ютиб юролмас эдилар. Шу кўчадан чамаси 150-200 метр юрилгач, деворлари қўлаган пастқамроқ майдонга дуч келинар эди. Бу жой «Жинлар базми» ҳикояларида тасвирланган манзарага ўхшарди. Мен, мактаб ёшига етиб, хат-саводим чиққач, биринчи ўқиган ҳикоям «Жинлар базми» эди. Ҳикояни ўқигач, анча пайтгача қўрқиб юрганман. Бир куни кечқурун дадам мени Жинкўчага етакладилар. Мен орқага тисланиб:

– Бу кўчадан юрмайман, қўрқаман, – дедим.

Дадам:

– Нега қўрқасан? – деб сабабини сўрадилар.

Мен:

– Чакалакзорларда жинлар бўлиши мумкин. Сизни ва мени чалиб кетади. Ахир ўзингиз шу ҳақда ёзгансизку, – дедим.

Дадам хохолаб кулиб:

– Яхши, ўғлим, «Жинлар базми» ҳикоясини ўқибсан. Лекин жинлар сен билан менга тегишмайди. Жинлар қўрқоқ одамларнинг кўзига кўринади. Сен ақлли, бақувват, тўғри йигит бўлиб ўссанг, жинлар сенга рўбарў бўлмайди, – дедилар ва қўлимдан ушладилар. Мен дадамга эргашдим.

Кейинчалик онам – Раҳбарбону қуйидаги воқеани айтиб бергандилар.

...Дадам «Ўтган кунлар» романининг охириги бобларини битираётган пайтлари экан (Бу асар Эшонгузар маҳалласидаги ҳовлида яшаётганларида ёзилган). Бир куни кечаси дадам ижод қилиб утирганларида деразага устма-уст кесаклар отилибди. Дадам ҳайрон бўлиб ташқарига чиқишлари билан кесак отиш тўхтабди, қайтиб ичкарига кирибдилар. Кейин яна ҳовлига чиқиб, у ёқ-бу ёқни кўздан кечириб, кесак қолдиқларини ҳам топа олмай ҳайрон бўлибдилар. Бу воқеа эртасига тунда яна давом этибди. Шунда дадам: «Балки тенгқурларим ҳазиллашаётгандир», – деб ўйлаб

кучага ҳам чиқибдилар. Бироқ кучада ҳам ҳеч ким йўқмиш. Бу ҳолат 5-10 кун давом этибди.

Жосият бибим жуда сезгир аёл булганларидан нонушта маҳали:

– Ҳа, Абдулла, кечалари безовтасан? Бир неча кундан бери ташқарига серқатновсан? – деб сўрабдилар.

Дадам:

– Э, ойи, кундузи набираларингиз, кечаси жинлар безовта қияпти, – деб шикоятланган эканлар.

Шунда Жосият бибим:

– Жинлар қурсин, сеңдек пок йигитга ёпишмай. Майли, қўявер. Мен ўзим бир звини қиламан, – деб, шу кундан бошлаб дам солувчи, эшонларникига қатнай бошлабдилар.

БЕДАНА ОВИ

Раҳимберди амакимнинг қайин инилари 86 ёшли Мансур тоға дадамни эслаб қуйидагиларни сўзлаб берган эдилар:

– Абдулла акам билан яқиндан суҳбатлашиш шарафига 1922-23 йили «Ўтган кунлар»нинг биринчи бўлими босилиб чиққан пайтлари мушарраф булганман. Китобнинг давомини ўқиш иштиёқида эканлигимни Робия опамларга айтдим. Опам мендан хурсанд бўлиб:

– Юр, мулла Абдулла аканг олдиға, – деб, ижодхоналарига бошлаб кирдилар. Салом-алиқдан сўнг Робия опам менга ишора этиб:

– Мансур китоб сўраб келибди. Олдингизга бошлаб келабердим, ўзларинг битишиб оларсизлар, – деб, кечки овқат баҳонасида чиқиб кетдилар.

Абдулла акам ўтиришга таклиф этиб, ҳол-аҳволим, ўқишларим билан қизиқсиниб сўрашдилар. Уша кезлари ҳисоб-китоб курсида таҳсил олаётганимдан воқиф бўлиб:

– Ҳисобчилик ҳунари яхши, бизда мутахассислари камчил касб ҳисобланади. Узинг хоҳлаб ўқиётган бўлсанг дуруст, иложи бўлса, шу соҳа олийгоҳида

давом этиб ўқисанг яна ҳам яхши бўлур эди, — деб маслаҳат бердилар. Сўнг келишим сабабига тушуниб: — Иним Мансурвой, тез кунларда «Ўтган кунлар»нинг давоми босмадан чиқиб қолар. Мен ҳам илҳақ бўлиб турибман. Насиб этса ўқирсан, — деб жавоб бердилар.

Абдулла акам айтганларидек, орадан бир ой утар-ўтмас китоб дўкони пештахталарида «Ўтган кунлар»нинг иккинчи бўлими «Ўр-йиқит» бўлиб сотилаётгани устидан чиқиб, аранг бир дона олишга улгурдим. Романни икки кеча-кундуз бош кўтармай ўқиб битирдим. Китобни қўлтиқлаб Абдулла акамнинг олдларига кириб келсам, ака-укалар ўтиришган экан. Мени кўриб: «Қалай, Мансурвой, романнинг давоми ёқдими?» — деб сўрадилар. Абдулла акамнинг дабдурустдан берган саволларидан довдираб қолдим. Абдулла ака менга кулимсираганларича қараб, жавоб кутдилар. Мен уялиб, ерга қараган ҳолда: «Ёқди», — дедим.

— Ҳа, баракалла, сенга ёққани — халқимга ёққани. Ҳар бир ўқувчи хоҳ қисса ёки роман бўлсин, уни бир неча марта ўқиб, сўнг баҳолаши уринли бўлади, — дедилар.

1925 йили «Ўтган кунлар» қўлдан-қўлга ўтиб, оғиздан-оғизга дoston бўлиб севилиб ўқилди. Табаррук дастхатлари ёзилган «Ўтган кунлар» китобини 45 йил эҳтиётлаб сақладим. 1975 йилларда бир танишим сўраб олди-ю, йўқолдига чиқариб қайтармади. Дастхатларида шундай жумлалар битилган эди: «Мулки турон миллати турк қавми инимиз Мансурвойга эсдалик... (Жулқунбой)».

Мен бир йиллик курсни битириб, йўлланма бўйича Қибрай қишлоқ советига қарашли савдо-сотиқ идорасида ёрдамчи ҳисобчи бўлиб ишлай бошладим. Бошлигимиз рус миллатига мансуб бўлгани учун ҳисоб-китоб рус тилида олиб борилар, рус тилини яхши билмаганим сабабли қийналиб, ишдан кетишга мажбур бўлдим. Ўқув жойимга келиб воқеани

тушунтирдим. Курс бошлиги бошқа ерга йўланма бермаслигини билдирди. Бошим қотиб Шайхонтоҳурдан Эшонгузарга бордим. Раҳимберди поччам келишим сабабини тушуниб, мулла Абдулла маслаҳат берар деб, олдиларига бошлаб бордилар. Воқеани тинглагач, у киши аччиқланган ҳолда:

– Уз миллатининг қадрига етмаган зиёлиларимизга қачон ақл битади?! – дея курсидан қогоз ва қалам олиб қуйидаги мазмунида хат битиб, қўлимга тутқаздилар:

«Ассалому алайкум, ҳурматли домла почча... Мен фалончи аммангизга холавачча, фисмадончига қуданда, Махдум поччангиз жияни, менга қариндош, дашти қипчоқдан жуфтакни ростлаган толиби инингизни маъзур тутиб, юмушини битказиб, ўзини афв этгайсиз. Мен боғда беш вақт намозни қанда қилмай, саждадан бош кутармай дуоингиздаман.

Салом ила Жулқунбой.»

Мактубни эртаси куни курс мудирига етказдим. Домла Абдулла акам битган мактубни икки қайта кулакула ўқиб, мен билан хушмуомалада бўлиб:

– Ўғлим Мансуржон, ҳали ёш талаба экансан, сенга оталик қилай. Хоҳласанг, марказ Самарқандга, Ўрта Индустириал политехника ўқувгоҳига йўланма берай, – дедилар.

Хоҳишимга кўра, 1921-26 йилларда Самарқандда ўқий бошладим. Ўқишни тутатиб, миннатдорчилик билдиргани келсам, Абдулла ака «Арошан» санаторийсида дам олишга кетган эканлар.

1926 йил ёз ойларининг охири бўлса керак, Эрони қишлоғида яшовчи Ориф поччам меҳмонга таклиф этдилар. У вақтларда ҳозиргидек текис кучалар қаёқда! Сертупроқ йўлни пиёда босиб келсам, меҳмонлар келган, ҳаммаёқ саранжом-сарипшта, қўй сўйилган, тандирга олов қаланган. Меҳри опам билан жияним Комил илиқ кутиб олишди. Пешинга яқин қўқонаравада Раҳимберди поччам, Абдулла акам, Ориф поччам биргаликда дала айланишга қўзғолишди. Орадан бирор соат ўтди, шекилли, Абдулла акам икки

қўлларида аранг кўтариб, қизил уруғ (ананас) қовунлар олиб келдилар. Бирини ҳовузга ташлаб, иккинчисини тилимлаб сўйдилар. Сертўр дум бериб пишган ширин-шакар қувроқ қовунни карсиллатиб иштаҳа билан едик. Ҳозирги кунда ундай қовун навлари бўлса-да, мазаси у даражада эмас, қовундан сўнг чой ичилди. Ориф поччам сувсираб қолган қовун-тарвузга сув тараб, тарвуз кўтариб келдилар ва болаларга узиб қолдирилган қовун-тарвузларни ташиб келтиришни буюриб, супага келиб ўтирдилар. Биз қовунларни эшак аравада келтиргунга қадар улар анча дам олишган бўлсалар керак, келишимиз билан Абдулла акам Комилни чақириб ниманидир сўрадилар. Комил «Ҳаммаси тайёр» деб жавоб берди. Мен Комилдан қизиқсиниб сўрадим:

— Ов анжомларини сўрадилар, овга борсак керак, — деди.

Абдулла акам ўринларидан туриб акаларига:

— Сиз ҳам овга чиқасизми? — деб сўрадилар.

У киши:

— Мен чарчадим, божам билан суҳбатлашиб ўтираман, овларинг ўнгидан келсин, — деб жавоб бердилар.

Абдулла акам бошлиқ Қудратилла акам, мен ва жияним тўрни кўтариб, ов итининг орқасидан эргашиб бедапоя, кечки картошка полизи ёқалаб, икки соатдан мўлроқ вақт ичида 60-70 тача бедана овладик. Яна шунча беданани учуриб ҳам юбордик. Абдулла акам билан Комил икковлари қовун полиз эгатларига қўйилган тузоқдаги 15-20 дона сайроқи беданани алоҳида тўрвага солиб, хурсанд бўлиб қайтишди. Хуллас, ўша кун ичимиз яхши бўлди. Кун ботар чоғида қўргонга кириб келдик. Абдулла акам Комил ва менга халтадаги беданаларни тозалаб, тузлаб қўйишни буюриб, ювингани кетдилар. Ёзнинг охири бўлишига қарамай, кундузи иссиқ, кечаси салқин эди. Ҳовуз бўйидаги атрофига гуллар экилган ер супага жой ҳозирланган. Кечки таомга Абдулла акамни танийдиган уч-тўрт қария ва масжид имоми таклиф этилган.

Улар осма лампа ёрутида алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтиришдилар.

Меҳмондорчиликнинг эртасига, кун чиқар вақтида Абдулла акам намозни ўқиб, қовун полизига кетган эканлар. Мен нонуштага таклиф этгани қидириб бориб, у кишининг чайлада ҳаёл суриб ўтирганларини кўрдим. Мени кўриб чайладан тушдилар. Икковлашиб полиз ичига йўл олдик. Мўлжаллаб қўйган қовундан икки-уч донасини узиб бердилар. Биргалашиб уйга қайтдим. Йўлда Ориф поччамдан миннатдор бўлиб:

– Поччанг миришкор деҳқон, ернинг тилини билади, тер тўкиб қилган меҳнати эвазига яхши ҳосил етиштирибди. Деҳқон қанча ерни сийласа, ардоқласа, ер ҳам деҳқонни сийлайди, – дедилар.

Қўргонга келсак, супада чой ичиб ўтиришган экан. Меҳри опам икки товоқ қаймоқ келтириб қўйдилар. Биргалашиб нонушта қилдик.

Нонуштадан сўнг Абдулла акам супада ёлғиз қолиб, ўзлари олиб келган китобни мутолаа қилдилар. Раҳимберди поччам, Қудратилла акам шахмат билан банд бўлишди. Орадан бирмунча вақт ўтди, шекилли, Раҳимберди поччам Абдулла акамдан пешинга таом тайёрлашни сўрадилар. У киши:

– Хоҳласаларинг мен ўзим овқат тайёрлаб берай. Фақат ёрдамлашсаларингиз бас, – дедилар.

Ҳаммалари розилик беришиб, ишга киришиб кетдилар. Гуштни қийма ҳолда тўграш Қудратилла амакига, пиёз-кўкларни тўграш поччамга, биз ёшларга эса сув сепиш, ўчоққа олов қалаш ишлари юклатилди. Ўзлари бир челақ кўтариб кўкат, сабзавот полизига йўл олдилар. Абдулла акам олиб чиққан помидор, бақлажон, булғори ва ҳар хил кўкат, саримсоқпиёзлар тўғралди. Устидан қўй чарвиси ўралиб, тайёр маҳсулотлар қозонга териб чиқилгач, димлаб ҳам қўйилди. Овқат тайёр бўлгунига қадар бир-икки қовун ҳам тановул қилинди. Пешин намозидан сўнг овқат дастурхонга тортилди. Мазали, хушбўй таом мақталиб-мақталиб, иштаҳа билан истеъмол қилинди. Кимдир Абдулла

акамдан таом номини сўради. Абдулла акам кулиб акаларига юзландилар. Поччам:

– Эй шуни ҳам сўраб ўтирибсизларми? Янгамнинг таомини ширин қилган акамнинг масаллиги-да, – деб кулдирдилар.

Қудратилла акам ўз номи билан «Бедана димлама» деб таърифладилар. Абдулла акам:

– Икковларингиз ҳам таом номини қофиялик қилиб билдирдингиз. Лекин кенг маънода тушунтира билмадингиз. Бу кунги таомнинг номини мен «Жаннат таоми» деб айтган бўлур эдим. Чунки бу Ориф акамнинг шу жаннатдай боғларида етилган маҳсулотидан ва шу дийёрида учиб юрган паррандалардан тайёрланган, – дедилар.

Улар Эрони қишлоғига келишганининг тўртинчи куни қайтиб кетишди.

ЛИДИЯ СОЦЕРДОТОВА

1933-35 йилларда дала ҳовлимизга бир рус аёли тез-тез келиб турарди. Кейин билсак, у киши Лидия Евгеньевна Соцердотова бўлиб, Ҳабибулла акам «Отам ҳақида» ва «Қодирийнинг сўнгги кунлари» қиссаларида у ҳақда етарли маълумот берганлар. Лидия опа ёши қирқ-эликлар атрофида, оқ-сарик сочлари калта қирқилган, ориққина, букчайиброқ юрар, юз тузилиши худди Гоголга ўхшарди. Қўлида турли қогозлар билан тўлган қора чарм папка, шунингдек, «Меҳробдан чаён» ва «Обид кетмон» асарлари, ўзбекча-русча лугат китоблари бўларди. Лидия опа тортинчоқ, ўта юмшоқ феъли аёл бўлиб, майин сўзлар, ўзбекча гаплашганда рус талаффузи сезилиб турарди. Дадам билан узоқ суҳбатлашиб ўтирардилар. Кейинчалик оиламиз аъзолари билан қадрдон бўлиб кетгач, уни узоқдан кўришимиз билан: «Ана, Лидия опа келяпти!» деб, биз болалар қувониб қичқирардик. Лидия опа ҳар биримизнинг исмимизни ўзбекча атаб, ойимни «Раҳбар опа», дадамни «Абдулла ака» деб, ҳол-аҳвол

сўрардилар. У дадамнинг бўш пайтларини билиб келар, сандалда ўтириб гаплашардилар. Баъзан уларнинг олдига кириб қолсам, Лидия опам:

– Кел, Масъуд ўғлим. Уқишларинг яхшими? Катта бўлсанг Абдулла акамга ўхшаб ёзувчи бўласанми? – деб сўрар эдилар.

Лидия опа биз билан хонтахта атрофидаги кўрпачага ўтириб, чой ичиб, овқатланар, баъзан кечикиб кетса, тунаб қолардилар. Кейинчалик билсам, бу аёл таниқли таржимон экан.

1937 йил дадам ҳибсга олинган, кўпчилик таниш-билишлар биз билан алоқани узишди. Кўча-кўйда кўришиб қолсак, қўл учиди саломлашадиган бўлишди. Дадам қамалганларида Ҳабибулла акам оғир бетоб бўлиб, шифокорлар тавсияси билан тахтакач сўрида олти ойгача чалқанча ётишлари керак эди. Биз аста-секин рўзгордан қийнала бошладик. Шифокорлар акамга кучли овқат ейишни буюрган, бир ёғи қаттиқ қиш бошланган...

Лидия опа бизникига келдилар. Ойим билан кўз ёши қилиб сўрашдилар. Сўнг Ҳабибулла акамнинг олдига кириб, узоқ суҳбатлашиб ўтирдилар. Кетаётганларида:

– Абдулла акамда ҳеч қандай айб йўқ. Тухматдан қамалдилар. Текшириб чиқариб юборишади, – деб бизни юпатдилар.

Шу тариқа бизникига тез-тез келиб турадиган бўлиб қолдилар. Ҳар келганларида бирор егулик олиб келар, ундан ташқари, қогозга ўралган бир нимани (кейин билсам пул экан) ойимга ташлаб кетардилар. Ойим йиғлаб уни олиб қолардилар. Бемор ётган Ҳабибулла акамга алоҳида илтифот кўрсатардилар. Лидия опа уруш йиллари Қашқар маҳалласидаги бир хонадонда ижарада туриб, кейин Ғози Юнус амакимникида ҳам яшаган эканлар. Акам соғайган, Лидия опадан хабар олиб турдилар. Сўнг опа Россияга кўчиб кетдилар. Камтарин инсон, фидойи аёл, моҳир таржимон Лидия Евгеньевна Соцердотовадан биз — Қодирий оиласи доим миннатдормиз.

МЕНИ ҚИЗИҚТИРГАН РАСМЛАР

5-6 ёшли чоғларимда ўйиндан зериксам ёки бирор тансиқроқ таом егим келса, дадамнинг ижодхоналарига кириб, салом бериб аста ёнларига чўккалардим. Дадам баъзан алик олардилар, баъзан мента эътибор бермай ёзув билан банд бўлардилар. Шунда хонани кўздан кечирардим. Ижодхона тоқчаларида араб, рус алифбосида битилган китоблар тартиб билан терилган эди. Улар орасида «Муштум» журнаlining йиллик жамламаси ҳам бор эди. Унинг бетига ва ичига чизилган турли хил расмлар менда журналга бўлган қизиқишни орттирарди. Дадам қўлимга «Муштум» журнаlinи тутқазиб: «Жим кўриб ўтиргин», – деб, ўзлари ёзишга киришар эдилар. Мен журналдаги ёзувларни тушуна олмасдим. Ундаги расмлар тафсилотини дадамдан сўрардим. Дадам кулиб, саволимга эринмай жавоб берардилар. Баъзан қайта-қайта савол бераверсам, дадам аччиқланар эдилар...

Шунда мен: «Нега дадам саволимга жавоб бермайдилар?» – деб гашлансам, ойим ўртага тушиб:

– Масъуд, яқинда мактабга борасан, ўқиш-ёзишни ўрганасан. Ана шунда ўзинг тушуниб оласан, – деб мени овутар эдилар.

Ўша қизиқиб кўриб юрган журналларим ичида бир антиқа расмлиси бўлиб, тасвири тахминан шундай эди: йўргакланган чақалоқ, чақалоқнинг калласи ўрнига муштум чизилган. Чақалоқни бир эркак (кейин билсам Ғози Юнуснинг расми экан) эмизяпти. Унинг ёнида дадам ва яна тутун тутган икки кишининг расми бор эди. Мен дадамдан шу расмнинг маъносини сўрагандим, дадам: «Масъуд, бу «Муштум» ҳазили», – деб жавоб берган эдилар. Мен яна:

– Дада, нега эркак киши бола эмизяпти? – деб сўрадим.

Дадам хохолаб кулиб:

– Боланинг онаси овқат пишириш билан банд. Шунинг учун отаси боласига қараяпти, – дегандилар. Мен:

– Нега чақалоқни кўргани хотинлар эмас, эркаклар келишган? – деб сўрагандим, дадам кулишда давом этиб:

– Ахир хотинлар ташқарида бўлсалар керак, деяпман-ку. Эркаклардан кейин хотинлар ҳам келишар. Ўғлим, катта бўлсанг ўзинг тушуниб етасан. Бу расм ҳазил-мутойиба тариқасида чизилган, – дегандилар.

Кейинчалик Ғози Юнус оиламизга тез-тез келиб тургандан сўнг, ўша расмдаги шу киши эканлигини билдим.

Ёшим улғайиб, дадамнинг журналчилик фаолиятлари билан атрофлича танишгач, ўша расмнинг асл моҳиятини тушундим, яъни сурат 1923 йил «Муштум» жаридасининг дунёга келиши, янги тутилиши муносабати билан чизилган экан. Дадам 1923 йилдан бошлаб чин дўстлари билан «Муштум»ни йўргаклаб вояга етказдилар 1927 йилгача «Муштум» журнаliga ўтқир мақолалари билан қатнашиб турдилар...

Дадамнинг табаррук қўллари билан тушланган, мен севган журнал жамламаси 1945 йилгача уйимизда сақланиб турди. Акамни ҳибсга олиб кетишаётганда «уни» ҳам олиб кетишганди.

ВАЪДА

Мен бошланғич сабоғимни қўшни Сузук ота маҳалласидаги (ҳозирги 23-сонли боғча ўрнидаги) мактабда олганман. Мактаб тўрт-беш хона (синф)дан иборат бўлиб, янглишмасам, Маҳкамбой деганнинг ҳовлисида очилган эди.

Биринчи ё иккинчи синфда ўқиб юрган чоғларим эди. Муаллима опам (исмларини унутдим) бир куни дарсдан сўнг:

– Ўғлим, сен Абдулла Қодирийнинг фарзанди экансан. Мен даданглар ёзган «Ўтган кунлар» китобини ўзимда йўқлигидан, бировдан олиб ўқиб чиқдим. Энди шу китоб менда ҳам бўлса, дегандим. Дадангларда бўлса олиб келиб берсанг. Бу илтимосимни ойингга айтгин, – деб такрор-такрор тайинладилар.

Мен «хўп» деб ваъда бердим.

Мактабдан келибоқ ойимга:

— Ойи, муаллима опам мен билан алоҳида гаплашдилар. Мен энди катта бола бўлиб қолдим, — деб мақтандим ва уларнинг илтимосларини айтдим.

Ойим кулиб:

— Хўп, дадангдан сўраб, бўлса олиб бераман, — дедилар.

Орадан икки кун ўтди. Китобдан дарак йўқ. Мен ваъдамни бажара олмаганимга муаллима опамдан уялиб, мактабга бормаи қўйдим.

Ойим:

— Ўғлим, китоб дадангларда ҳозир йўқ экан. Топиб беришга ваъда бердилар. Сен эртадан ўқишга боравер, — дедилар.

Менга муаллима опамнинг сўзлари қонундек туюлгани учун, қайсарлигим тутиб, мактабга бормадим.

Кечлик маҳали ойим дадамга:

— Ўғлингиз яна мактабга бормади, — деб шикоятландилар.

Дадам кулиб:

— Қўявер, ўзим гаплашаман, — дедилар.

Эртасига нонуштадан сўнг дадам мени етаклаб мактабга йўл олдилар. Борсак, дарс бошланганига ўн-ўн беш дақиқа бўлган экан.

Дадам:

— Майли, бир оз кутамиз, — дедилар.

Бир вақт муаллима опам (синф ойнасида бизни кўриб) чиқиб, дадамга салом бердилар. Дадам алиқдан сўнг:

— Масъуд ўғлингиз менинг айбим билан дарсга келмай қўйибди. Сўраган китобингиз ўзимда йўқ эди. Сабаби, сиз каби мухлислар китобимнинг сўнгисини ҳам олиб кетишганди. Узр, мен албатта китобни топиб, Масъуд орқали бериб юбораман, — дедилар.

Муаллима опам:

— Сиздек азиз инсонни овора қилибман, — деб қайта-қайта узр сўрадилар.

Дадам:

– Йўқ, хижолат бўлманг. Асаримни ўқиб қадрлаётганингиз учун сизга раҳмат айтиш менинг бурчим. Сизга раҳмат, – дедилар. Менга:

– Масъуд, муаллима опанга қулоқ сол. Яхши ўқинг, қани, дарсинга борақол, – деб муаллима опам билан хайрлашиб мактабдан чиқиб кетдилар.

Муаллима опам мени қучоқлаб, юзимдан ўпиб:

– Даданг билан биринчи бор суҳбатлашишим. Даданг камтарин, улуг инсон эканлар. Сен каби ёшларимиз бахтига омон бўлсинлар, – деб ичкарига бошладилар.

Хонада жим утирган болаларга қараб:

– Азиз болалар, яхши ўқинглар, одобли бўлинглар. Келажакда Абдулла Қодирийдек камтарин инсон бўлиб етишинглар, – деб дарсни давом эттирдилар.

Орадан икки-уч кун ўтгач, кечликда ойим:

– Китобни тоқдингизми? – деб сўрадилар. Дадам:

– Ҳа, бир дўстимдан лотин алифбосида босилганини сўраб олдим, – дедилар.

Эртасига нонуштадан сўнг қоғозга ўралган китобни жилдимга солиб йўлга тушдим. Мактабга бориб, муаллима опамга китобни бердим. Опа «Раҳмат» дедилар. Дарсдан сўнг муаллима опам: «Ойинг ёки дадангга бергин», деб букланган қоғоз бердилар.

Кейин билсам, ўша қоғоз ойим ва дадамга «Ўтган кунлар» учун миннатдорчилик хати экан.

АЛЛОМАЛАР ИБРАТИ

Бог кўчамизда ўрта мактабда математика фанидан дарс берувчи Тулаган Зокиров исмли домла бўлардилар. Домла дадамдан 5-6 ёш кичик, ўрта бўйли, қотмадан келган, зукко, камгап, ўз фанини пухта билувчи, ўқувчиларга нисбатан ўта талабчан эдилар.

Ўрта мактабни битириб, тиббий олийгоҳда ўқиб юрган кезларим эди. Бир куни домла мени кўчада кўриб қолиб, уйларига таклиф этдилар. Суҳбатлашиб ўтириб, домла дадамни эслаб ҳикоя қилгандилар:

...1929 йиллар бўлса керак, Абдулла акам билан бир суҳбатлашай деб уйларига тушдим. У киши шийпонда икки киши (янглишмасам, бирлари Чулпон, яна бирлари Гайратий бўлса керак) билан суҳбат қуриб утиришган экан. Абдулла акам мени кўриб: «Келавер» ишорасини қилдилар. Мен шийпонга чиқиб, меҳмонлар билан сўрашиб ёнларига ўтирдим.

Абдулла акам:

– Бу киши бизнинг қушни бўладилар. Тошкентнинг забардаст математиги, – деб мени уларга таништирдилар. Бир оз суҳбатлашиб ўтиришгач, улар ўринларидан қўзғалишди. Абдулла акам менга «Ўтиравер» ишорасини қилиб, меҳмонларни кузатгани кетдилар. Қайтиб келгач, мендан бошқатдан ҳол-аҳвол сўрадилар. Бир оз сукут сақлаб ўтиргач:

– Абдулла ака, меҳмонлар олдида мени анча мақтаб юбордингиз. Бунинг учун раҳмат. Мен фанимни севганим учун тарихий китобларга мурожаат этиб, математика фанига хоразмлик олим ал-Хоразмий асос солганлигини билдим. Шунга ўхшаш ажун (дунё) тортилиш қонунини Ньютондан беш юз йил илгари очган ва ер шари глобусини Оврупо олими Мартен Бехейнмдан беш юз йил илгари яратган Беруний, табобат илмининг асосчиси Ибн Сино, Коперник, Галилейдек осмончиларнинг устози Улугбек ва бошқа олимларимизнинг ҳаёти, ижоди нега ҳозирги талабаларга кўр-кўрона етказиляпти? – деб сўрадим.

Абдулла акам гапларимни диққат билан эшитиб ўтирдилар-да, сўзлай кетдилар:

– Мулла Тўлаган, жуда ўринли саволлар бердингиз. Мени ҳам кўндан бери қийнаб келади бу саволлар. Менингча, ҳар бир миллат ўз тарихини билмас экан, демак, ўзлигини ҳам билмайди. Шунинг учун ҳозирги билимга ташна ёш бир талаба ўрта билимгоҳни тамомлаб, олий билимгоҳларда таълим олсалар, олимлик даражасига кўтарилиб, бобокалон алломаларимиз

Хоразмий, Беруний, Фаргоний, Фаробий, Ибн Сино. Улуғбекларни урганиб, ўз халқига етказса, бизни ўзга халқ ҳам тан олади, — дедилар.

Абдулла акам бир оз сукутдан сўнг яна давом этдилар:

— Сен ўз фанинг бўйича сузладинг. Ахир ҳазрат Навоий, Бобур каби қанчадан-қанча улуғ сиймоларнинг асарларини ўзимизнинг халқимиз билмайди-ку, ўзга халқ қайдан билсин? Мени яна кўпдан бери қийнаб келаётган муаммолардан бири — жумҳуриятимиздаги ўзга алифбога ўзгартириш таклифидир. Агар бу гаплар амалга ошса, юқорида зикр этилган алломаларимизни ўрганиш, татбиқ этиш нима бўлади? Билмадим. Агар ўқиш, ёзиш эски ёзувда қолмас экан, келажақда миллий тилимизга путур етиши муқаррар. Бобокалонларимиз ёзиб қолдирган китоблар жавонларда чанг босиб ётаверади. Неча минг йиллик миллатимизга хизмат қилиб келган она тилимиздан воз кечдик, дейлик. Ёшлар эски алифбони эсдан чиқариб юборсалар нима бўлади? — деб афсусланган эдилар.

Абдулла акам айтганларидек, орадан оз фурсат ўтмай мактабларда лотин алифбосида дарс ўта бошладик. Ислоҳот бошлангич синфларда осонроқ кечган бўлса ҳам, юқори синфларда ва муаллимларда анча қийинроқ ўтди.

БИЗНИНГ ДИРЕКТОР ИМОНЛИ ЭДИ

Дадамни иккинчи марта қора курсига ўтқазганларида ёзган асарларини ҳам бадном қилишга уринишганди. «Халқ душманининг ёзган асари» деб китобхонлар қўлидан тортиб олишган. Бироқ, мухлислар китобни ўқиш ман этилганига, китобни ўқитанлари учун жиноятчи сифатида жазо олишлари мумкинлигига қарамай, китобларни бир-бирларидан олиб, яшириб ўқийверишган. Агар улар қўлга тушиб қолишса...

Жумҳуриятда хизмат кўрсатган маданият ходими Аъзамхон Рустамов бир суҳбатда шундай ҳикоя қилгандилар:

– Уша қатагон йилларида қанчадан-қанча одамларни дадангиз ёзган асарларни ўқиганликлари учун азобладилар, қамадилар. Менинг укамни ҳам «Ўтган кунлар» романини уйда сақлагани учун қора курсига ўтказгандилар.

1990 йили шаҳримиздаги ҳозирги Шайхонтоҳур туманига қарашли 84-ўрта матабда дадамизнинг 96 йиллик таваллудларига бағишланган йиғилишга мени таклиф этишди. Анжумандан сўнг бир пиёла чой чоғида директор ҳикоя қилганди:

– 1945 йили 7-синфда ўқир эдим. Уша пайтда тақиқланган бўлса-да, адабиётга қизиқишим туфайли уйда «Ўтган кунлар»ни ўқий бошладим. Китобни тутата олмаганлигимдан давомини эртасига математика дарсида ҳам ўқийвердим. Қизиқиб кетиб, домла тепамга келиб қолганини ҳам сезмабман. Домла: «Нима ўқияпсан?» – деб қўлимдан китобни юлиб олди. Эртасига директор хонасига чақириб, математика домласи: «Нима қилиб қўйганингни биласанми, халқ душманининг тақиқланган китобини ўқидинг-а?!» – деб дўқ-пўписа қилди. «Эртага дадангни олиб кел!» деб буюриб, китобни олиб қолишди. Шу кун кечқурун синфдошим: «Сени тоғам чақиряптилар», – деб уйимизга келди. Борсам, директор уйда эканлар. Яхши кутиб олиб, бошқа холи хонага олиб чиқиб:

– Уғлим, ўқиётганинг ўзбек халқининг сеvimли «Ўтган кунлар» китоби. Мен ҳам сен каби уни севиб мутолаа қилганман. Минг афсуслар бўлсинким, сенларнинг даврларингда бу китоб ман этилди. Албатта, сен буни билмагансан. Кямда-ким шу китобни сақласа, ўқиса, бошига қора кунлар тушади. Агар бу ишингни биров эшитса, даданг ва мен жавобгар бўламиз. Сенга маслаҳатим, ўқиган китобингнинг муқовасига ўхшаш китоб топиб, бориб алмаштириб қўясан.

Китобингни мен хонамдаги жавоннинг тепасига, кўзга кўринадиган жойга қўйганман. Хона деразасини омонат беркитганман, ўша ердан тушасан, — дедилар.

Мен ўрнимдан қўзгалдим. Хайрлаша туриб:

— Эртами-индинми сени даданг билан хонамга чақиришлари мумкин. Сендан ўша китобни сўрасалар «Билмайман, ўқимаганман» дегин, — деб тайинладилар. Мен ўша тунда директор айтган ишни бажариб қўйдим.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, мени директор хонасига чақиришди. Унда директор, математика домласи ва чарм пальтоли нотаниш киши ўтиришар эди. Нотаниш киши: «Сен қандай китобларни ўқийсан?» — деб сўради. Мен жавоб бердим.

— Нега тақиқланган китобларни ўқидинг? — деб дўқ урани у.

— Мен унақа китобни билмайман, ўқимаганман, — дедим.

— Сен ёш бўлатуриб ёлгон сўзлаяпсан. Мана гувоҳ бор, — деди у математика домласини ишора қилди-да, — қани ўша китобни кўрсатинг! — деб буюрди.

Домла ўрнидан туриб, жавон устидан китобни олиб ўша кишига тутқазди. Улар икковлашиб у ёқ-бу ёғини кўришиб, ҳайрон бўлишди.

Қалтираб утирган директорга жон кириб, ўрнидан турди-да, домланинг ёнига келиб:

— Балки англашилмовчилик бўлгандир. Бу ёшдаги болалар ўшанақа китобни ўқиганларида ҳам ҳеч нарса тушунмайдилар, — деб уларни хижолатдан чиқаргандилар.

ЁЗУВЧИЛИК КАСБ САНАЛМАЙДИ

1936 йилнинг ёз ойлари эди. Ҳам уйиндан чарчаб, ҳам қорним очиб уйга кирсам, дадам билан ойим дастурхон атрофида суҳбатлашиб ўтиришган экан. Дадам менинг афти-ангоримга боқиб:

– Бор, юз-қулингни ювиб кел, – дедилар.

Буйруқларини бажариб, аста дастурхон четига утирдим. Дадам куз қирларини менга ташлаб:

– Мана бунақа ёшлардан келажақда фирқа аъзолари етиштирилади, – дедилар.

Мен гап нима тутрисида кетаётганлигига ва «фирқа» сўзига тушунмай, индамай овқатланавердим.

Ойим:

– Ахир, сизни бир неча бор фирқага аъзо бўлишга таклиф этишган экан, розилик беринг. Шу билан кулогингиз тинчийди, – дедилар.

– Эй, сен билмайсан, Раҳбар... балки сен ҳақдирсан. Тушуниб турибман, олти-етти ойлаб бог ишларида қийналмай, эл қатори бирор муқим давлат ишида ишлашимни хоҳлайсан. Гап юмушда эмас, фирқага кириш хоҳишим ўзимда. Бун идоралардаги онгли ҳамкасбларим тушунишади. Мен баъзи фисқи-фасодчилар, тирноқ ичидан кир қидирувчилардан ўзимни четроққа олиб юришга ҳаракат қиламан. Оддий фуқаролар билан мулоқотда бўлгим келади. Чунки улардан маънавий озуқа оламан. Кейин мен фирқага киришга тайёр эмасман. Агар мен бугун фирқага кирсам, эртага мендан камчилик ахтара бошлайдилар. Сабаби, мен Худога ишонаман. Шу эътиқодимдан орқага қайтмайман. Мен бог юмушим ва ижодим билан шуғулланиб юргим келади. Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлганлигим учун мажлисларга ёки бирор йиғинларга боришим ижодимга ҳалал беради. Ёзувчилик ишқ, ҳавасдир. Бун касб санаб, рўзгор тебратиб бўлмайди. Касбга ишониб кун кечириш ёзилажак асарга жиддий зарар етказади. Асосий касбдан бола-чақа боқиш мумкин. Менинг ота касбим богдорчиликдир.

Дадам гапларини тугатганларидан сўнг, сўрадим:

– Дада, «фирқа» дегани нима?

Дадам узоқ ўйлаб туриб:

– Ўзим фирқа бўлмаганимдан сўнг сенга қандай тушунтирсам экан. Менимча, давлатнинг энг ишончли кишилари фирқалар саналса керак, – дегандилар.

ГУЛЛАРНИНГ ОШИҒИ ЭДИЛАР

Дадамизнинг эслашларича, Қодир бобомиз қимизхўрликка чиққанларида, ўтовда қозоқ келиннинг қўлидан қимиз ичиб, ҳавасланиб: «Набира кўрсам, исмини Ойкумуш қўяман», деб ният қилган эканлар. Раҳимберди амаким қиз кўрганларида унга қозоқ келиннинг исмини, яъни Ойкумуш исмини қўйиб, бобомиз ниятларига етган эканлар. Ойкумуш опамиз 1910 йилда туғилган эканлар. Уйдагиларнинг таърифларича, Ойкумуш опам чиройли, заковатли, ўқув-ёзувга қизиқувчан, оғир, босиқ бўлган эканлар. Дадам жиянларини сўйиб, ёзган асарларининг бош қаҳрамонининг исмини Кумуш деб атаган эканлар.

Раҳимберди амакимнинг Масъуд тоға (отахон юз ёшдан ошиб вафот этдилар) деган қайин инилари бўлиб, у киши ҳикоя қилгандилар:

– Робия опамга Худо бир қиз берганди. Унинг ёши ўн уч-ўн тўртга етганда ҳусни етти маҳаллага донг таратди. Қулогимга: «Шу қизни келин қилсам» деган овозалар чалина бошланди. Абдулла: «Жиянимни ўзим ўқитаман. Худо хоҳласа, бизнинг авлоддан ҳам Нодиралар, Зебунисолар етишиб чиқса ажабмас», – дебдилар. Абдулла Ойкумушни қизлари Назифа билан бирга Бешёғочда очилган мактаб-интернатга ўқишга бергандилар.

...Ғози Юнуснинг ўғиллари Тўлқин ака ҳикоя қилгандилар:

– Тошкентнинг Бешёғоч даҳасида 1923 йилда мактаб-интернат очилган экан. Лекин болаларни интернатга тортиш қийин бўлган экан. Шунда интернатдан кўрқиб юрганларга ўрнат бўлсин деб, ҳукумат зиёлиларга мурожаат этган экан. Шу интернатга дадам мени ҳам бердилар. У ерда Абдулла акамнинг қизлари Назифа ва Ойкумуш исмли чиройли жиянлари ҳам ўқирди. Бизга интернатдан ҳафтасига бир марта уйга рухсат беришарди. Абдулла акам бизнинг олдимизга тез-тез келиб, қизларидан хабар олиб турардилар. Ойкумушга

худди катталарга муомала қилгандек гапирар эдилар. Бир сафар келганларида:

– Мен Москвага ўқишга кетяпман. Сизлар яхши ўқинглар. Совгалар олиб келаман. Ўқиш-ёзиш қўлларингдан келади. Менга хат ёзиб туринглар, – дегандилар.

Ўйдагиларнинг эслашича, дадам 1924-25 йилларда Москвага ўқишга кетиб, тез-тез хат йўлаб: «Мен боргунимча қизлар ўқишдан совиб, интернатдан кетиб қолишмасин. Тез-тез хабар олиб туринглар», – деб таъкидлар эканлар.

– Ойкумуш, – дея давом этадилар Масъуд тоғи, – бетобланганда Абдулла анча куйди-пишди бўлиб, кўрсатмаган табиби қолмади. Бояқишнинг касали огир бўлса керак, кундан-кунга бери келмай озиб-тўзиб, 1929 йили баҳор ойида 19 ёшида оламдан ўтди. Дафн маросимида Абдулла Раҳимберди поччамдан ҳам кўпроқ кўз ёши тўкдилар...

1920 йиллар бўлса керак, бир куни борсам Абдулла Эшонгузар маҳалласидаги меҳмонхоналарида гап бераётган эканлар. Мен Қудратилла билан чой ташиб турибмиз. Бир маҳал кимдир: «Ёзганингизнинг давомини ўқинг», – деб қолди. Абдулла ичкаридан ёзганларини олиб чиқиб аста ўқий бошладилар. Мен бир чеккага чўк тушиб эшита бошладим. Эшитган сарим эшитгим келаверди. Абдулла бирор соатдан кўпроқ ўқиганларидан сўнг: «Бўлди, чарчадим. Қолганини кейин ўқиймиз», – дедилар. Кейин овқатга ўтиришди.

Мен қизиқиб, Қудратилладан:

– Қачон қолганини ўқишади? – деб сўрадим. У:

– Келаси жума кунги гапларида ўқишса керак, – деди.

Мени гапларига таклиф этмаган бўлсалар ҳам, кейинги жума келиб Абдуладан қолган ёзувларини эшитишга муяссар бўлгандим. Тез орада халқ орасида: «Кумуш, Отабеклар ҳақида китоб чиқармиш», деган овозалар тарқалди. Ўша эшиттавларим кейинчалик араб алифбосида алоҳида-алоҳида китоб бўлиб чиқди.

Китобни дуконлардан топиш амри маҳол эди. Мен Раҳимберди поччамга тақдим этилган китобни олиб, ўқиб чиққандим. Абдулла Ойкумушни таърифлаб битган китобларидан бошқа яхши китоб учратмадим.

Абдулла бир шийпон қуриб, боғ яратаётганликлари ҳақида эшитгандим. Бир куни Собит (Раҳимберди амакимнинг ўгли) билан Ҳабибулла уйимдан гул кўчат олиб кетишди. Бир айланиб уйларига борсам, Абдулла қўлларида кетмон, шийпондан беш метрча нарига ерни доира қилиб чошиб, гулга ариқ олаётган эканлар. Мен билан ҳол-аҳвол сўрашиб, шийпонга таклиф этдилар. Мен кетмонни қўлларида олиб, ариқларнинг ичини юмшатиб, гул экишга тайёрладим.

Кейинги борганимда ўша экилган гуллар чаман бўлиб очилиб, гулзор ўртасига ўрнатилган, баландлиги икки-икки ярим метр келадиغان дарахтни чиройли пардозлаб фонус чироқ қўйдирибдилар.

Абдулла анвойи гуллар ошиғи эдилар. Унинг ўзи миллатнинг ажойиб гули эди. Гулни очилтирмай, бевақт юддилар. Сўлитиб қуригдилар. Бироқ гулнинг илдизидан сенлар ўстирдиларинг. Отангнинг руҳини ёд этиб, Ҳабибулла аканг китоб битибди. Отангнинг арвоғи ҳамиша сенларга мадад берсин, — деб дуо қилгандилар Масъуд ота.

ТИРИКЛАРДАН ХАБАР ОЛИШ САВОБЛИДИР

Мен тиббиёт институтида ўқиб юрган кезларимда дадамнинг ҳаётлари, ижодлари ҳақида қизиқишиб, ҳар хил саволлар беришарди. Баъзилари: «Абдулла Қодирий динга берилган, намозхонмидилар?» — деб сўрашарди. Бу саволар менга сиёсат юзасидан ёки қитмирлик туфайли атайин берилгандек туюлар, шундай бўлса ҳам, иккиланмай ва қўрқмай: «Ҳа, дадам Аллоҳга ишонган, беш вақт намозни қанда қилмай ўқийдиган инсон эдилар», деб тўғрисиини айтардим. Бундай савол берувчиларнинг ёши мендан катта бўлиб,

намоз ўқиш у ёқда турсин, ҳатто калима келтиришни ҳам билмасликларини гап-сўзларидан англардим. Чунки исломни таниган одамнинг бундай бемаъня савол бермаслигини билардим.

Дадам 1916-17 йилларда Тошкентдаги машҳур Абулқосим мадрасасида таҳсил олган эканлар. Шу туфайли қуръонни бемалол ўқиб, ҳатто ояти карималарни зукколик билан тафсир қилганлари ҳақида кўпчиликнинг хотирасини эшитганман.

Ўзим бир куни дадамдан намоз ўқишнинг маъносини сўраганимда:

– Намоз Аллоҳнинг фарзи бўлганлиги учун ҳар бир мусулмон уни бажариши шарт. Намоз тарбия воситасидир. У банданинг қалбини ва танини покликка чорлайди, ҳар куни беш марта Аллоҳни эслатиб туради, – деган эдилар.

Дадам беш вақт намозни қанда этмасдилар. Ҳар жума эса маҳалламизнинг юқори қисмидаги Камолон дарвозаси олдидаги масжидга борар эдилар. Уйга келган меҳмонлари намозга туришса, суннатга мувофиқ, дадам имомликка ҳам ўтардилар.

Бир куни дадамга ҳамроҳ бўлиб Ёзувчилар уюшмасига борганимда, пешин намозини уюшмадан бир чақирим нарида жойлашган Ғози Юнуснинг уйига бориб ўқиган эдилар.

Рамазон ойида дадам рўзани беҳато тутар эдилар. Мен учун рўзанинг ёмон томони, кундузи таом тайёрланмаслиги эди. Яхши томони, кечки дастурхоннинг нозу неъматлар билан тўла-тўқис ясатилишида, айниқса, нишолда билан сийланишимизда эди. Дадам биз болаларга ҳали фарз бўлмагани сабаблыми, рўза тутишни маъқул кўрмас эдилар. Шундай бўлса ҳам, икки-уч кун тутишга ҳаракат қилардим. Эсимда, бир куни рўза тутдим. Рўза оғиз билан зурга ифторликкача етиб бордим. Жосият бибимнинг хоналарига кирсам, ифторлик учун дастурхон ясатилган экан. Бироқ оғиз очишга вақт бор эди. Хонада ҳеч ким йўқ. Беихтиёр

дастурхондан бир нима олиб оғзимга солдим-у, рўза оғизлигим эсимга тушиб, егуликни олиб, дастурхондаги сув билан оғзимни чайдим. Оиламиздагилар оғиз очишгандан сўнг мен дадамга булган воқеани айтиб бердим. Дадам кулиб:

– Агар билмасдан овқат еган бўлсанг рўзанг бутунлиги сақланади, билиб очган бўлсанг, рўзанг бузилади, – дедилар. Мен:

– Ўша заҳоти оғзимни сув билан чайиб ташладим, – дедим.

Шунда дастурхон атрофида ўтирганлар парақлаб кулиб юборишди. Дадам:

– Масъуд, оғзингни сув билан чайқаганингда сув ичингга кетмаган бўлса, тутган рўзанг сақланади (буни дадам мени хижолатдан чиқариш учун айтганликларини кейин англаганман) дедилар.

Дадамдан рўза ҳақида сўраганимда:

– Ҳар йили рамазон ойида 30 кун рўза тутиш фарздир. Рўза инсоннинг иродасини чиниқтиради, нафсини тийишни ўргатади, оч-муҳтожларга тўқлар қалбида раҳм-шафқат уйғотади. Яъни, бу амал ҳам намоз каби бир тарбия воситасидир. Ундан ташқари, бир йилда уйлар бир сидра таъмир этилганидек, инсоннинг бетартиб овқатланишидан келиб чиқадиган хасталикларни ҳам даволайди. Рўзани ёш болали оналар, беморлар, ёши улуглар, ёш болалар тутмасликлари мумкин, – дегандилар.

Дадам рўза кунларида ҳам одатларини канда қилмай, жисмоний иш билан ҳам шугулланар, китоб мутолаасига берилар ёки ижод билан машғул бўлар эдилар.

Рўза тугагач, ҳайит (ийд) бошланарди. Дадам ҳайит намозини Хужа Аламбардор масжидида ўқир эдилар. Бир ҳайитда мен ҳам дадамга эргашиб намозга борганим ёдимда. Намоз ўқишни билмасам-да, дадамга тақлид қилиб руку-саждага бориб, ўтириб-туравердим. Намоз тугагач, дадам атрофдагилар билан «Айёмлар муборақ бўлсин», деб кўришдилар. Масжиддан чиққанимизда:

«Масъуд, намоз ўқидингми?» — деб сўрадилар. Мен «Ҳа, сизга қараб ўқидим», — дедим. Шунда дадам жилмайиб, мулойимлик билан: «Ният қилиб Аллоҳнинг уйига келдингми, Аллоҳ томонидан инобатга олиндинг» — дедилар.

Дадам намоздан сўнг хонадонларга кириб, ундаги қари, бетоб ётган отахон ва онахонларни айём билан қутлар, баъзи жойда ўтмишдаги қизиқ воқеаларни сўзлаб кулдириб, кам-кўстлари бўлса сўраб, ҳайитли бериб чиқар эдилар. Йўл-йўлакай фотиҳагарчиликларга ҳам кирардилар. Мен бир куни:

— Дада, нега сиз фотиҳагарчиликларга камрол кирасизу, фотиҳагарчилиги йўқларникига эса кўпрол кирасиз? — деб сўрадим. Дадам:

— Ҳайит намоздан кейин биринчи галда қарияларни беморларни кўриш хайрли иш ҳисобланади. Сабаби ўша қариялар ёки беморлар қувватлари бор вақтда мен ва сен каби ҳайит намозларини жамоат билан ўқишган. Энди эса ночорликда ёру биродарларининг ташрифларига кўз тикиб, ўқиб ўтиришибди Маъракага кириб, кўнгил сўрашининг ҳам савоби бор, лекин, тирикларнинг аҳволидан хабар олиш савоблироқдир. Чунки ҳозирги фотиҳагарчилик ислом динида бўлмаган. Бизда фақат узоқ-яқин қариндош-уруғлар келишиб, марҳумни эслаш одати бор, холос. Ислонда уйма-уй юриб фотиҳа ўқиш шарт эмас. Ҳар ким ўз уйида ўтириб, хоҳлаган марҳумига атаб қуръон ўқиса, савоби тегаверади, — дегандилар.

Улғайганимда дадамнинг асарларини ўқиб, бу гапни шунчаки айтмаганларини билдим. Ҳаётдаги турли бидъат одатларга амал қилишни дин номидан талаб қилинишини дадам жаҳолат деб билганлар. Йигирманчи йилларда ташкил этилган «Маҳкамаи шаръийа» фаоляти акс эттирилган асарларида ҳам ачиниш, ҳам куйиниш билан бу каби жоҳилонга одатларни ошкора танқид қилганлар. Бу кўнларимизда бидъат одатларнинг яна кенг ривож топаётганини кўриб, баъзилардан:

«Ҳозир яна бир Жулқунбой керак бўлиб қолди», — деган гапларни эшитиб қоламан.

ҚАРҚУНОҚДАН ТУГИЛГАН БУЛБУЛ

Аъзам исмли мен тенги, шоиртабиат, ҳазилкаш бир қушнимиз бўларди. Аъзамнинг Сағбонда истиқомат қилувчи Шотурсун Шомақсудов деган тоғаси бўлиб, у кишига Шотурсун қори ака деб мурожаат этардик. Қори ака тўғри сўзли, тилшунос, луғатшунос олим, шоир табиатли инсон эдилар. Бир куни Аъзам менга ҳикоя қилганди:

— Шотурсун қори ака хасталаниб қоладилар. Ҳузурларига турли тоифадаги одамлар келиб, суҳбатлашишар, маслаҳат олишар экан. Шулардан Гафур Гулом ҳам тез-тез қори аканинг олдига келиб, янги шеърларини ўқиб бераркан. Бир куни шундай шеърхонликдан сўнг қори ака шеър магзини чақиб:

— Битганингиз яхши чиқибди. Лекин шеърларингизнинг баъзи «устунлари» омонатдек туюляпти, — деган эканлар.

Мен ҳам Шотурсун қори ака билан суҳбатда бўлганман. У киши бир суҳбатда Жосият бибимни эслаб, шундай ҳикоя қилгандилар:

— Отика исмли синглимнинг учинчи фарзанди — Аъзам туғилганда Жосият бибинг доялик қилганлар. Жосият бибинг ажойиб оналардан эдилар. Бир куни Абдулла ҳикоя қилганди:

Жосият бибинг Отика синглимнинг қистови билан қургоннинг болаҳонасида тунаб қолибдилар. Тонг отиши билан синглим ўрнидан турса, Жосият бибинг жойларида йўқмишлар. Эшик эса ичкаридан беркмиш. Кун ёйилгач, Абдулланинг олдига чиқишса, бибинг, онанг, даданг чой ичиб утиришганмиш. Синглим бўлган воқеани дадангга сўзлаб берибди. Шунда даданг:

— Ойи, бугун қаерда тунадингиз? — деб сўрабди.

– Отиканинг болохонасида. Вақтли турдим. Қоронги бўлгани учун эшик деб уйлаб бир хатловдим, ўзимни хашакнинг устида кўрдим. Қўрқиб ётавердим, тонг ёришганда секин уйга йўл олдим. Худога шукр, оёқ-қўлим бут, лат еганим йўқ, – деган эканлар.

1964 йили суннат тўйи муносабати билан Шотурсун қори акангни тўйга айтгани бордим. У киши тўйнинг хабарини эшитиб, хурсанд бўлиб кетдилар ва тўйга таъриф бердилар.

– Тўй яхши. Тўй баҳонасида инсонлар дийдор кўришадилар. Тўйга ўз туғишганларини, қариндошларини, ёру дўстларини таклиф этиш одат. Мулла Абдулла мендан 6-7 ёш кичик эди. Бечорага набира тўйларини кўриш насиб этмади. Мен шу ёшга кириб кўп китобларни мутолаа этдим. Бироқ Мулла Абдулланинг асаридай битилган романи ўқимагандим. У билан қилган суҳбатларимда сўзларининг таъсирчанлигига, жумлаларнинг чиқитсиз ишлатилишига тасаннолар айтардим. Абдулланинг умри ноҳақликда, азоб-уқубатда ўтди. Мен инсон умрини тўрт фаслга, яъни йигирма ёшдагисини — баҳорга, 40 ёшга қадар — ёзга, 60 ёшгача бўлган умрини — кузга, 80 ёшгача бўлган умрини — қишга ўхшатаман. Мулла Абдулла умр ёзининг жазирамасида нобуд бўлди.

Шотурсун қори ака 1983 йил 90 ёшлардан ошиб вафот этдилар.

САИД ОЛИМХОННИНГ ГИЛАМИ

Раҳимберди амаким гавдали, оғир-босиқ сўзловчи, меҳрибон, дурадгорлик, кейинчалик ошпазлик ҳунари билан шуғулланган, ўртаҳол кун кечирувчи киши эдилар. Уруш йиллари турмуш оғир бўлган. Бир куни аёллари Робия ойим (биз у кишини «ойи» дердик): «Чол, рўзгор қилиб келинг», – деб амакимнинг қўлларига пул тўрхалта тутқазиб, бозорга кузатибдилар. Содда амаким бозорга тушиб, киссавурларга ҳамённи олдириб, уйга бушашиб кириб келибдилар. Робия ойим:

– Ҳа, чол тушмагур! Бозордан ҳеч нима харид қилмай қайтибсизми?! – деб сўрабдилар. Амаким бамайлихотир ўтириб:

– Чилимни олиб кел. Кейин сўзлаб бераман, – дебдилар.

Тутатилган чилимни «хўр-хўр» тортиб, хумордан чиққач:

– Эй, Роби! Дон бозорига тушдим. Дон сероб. Лекин тўрхалта йўқотганлар чунонам кўпки... Мен ҳам донни нимага солишни билмай, гаранг бўлиб қуруқ қайтиб келавердим, – дебдилар.

Робия ойим эса кулиб:

– Ҳа, чолим қўрмасин, – деб ачинган бўлибдилар.

Амаким кейинги сафар яна бозорга тушиб келиб:

– Роби! Роби! Қаерда юрибсан? Бери кел. Бугун бозорга тушсам чунонам ҳамён йўқотганлар серобки... Мен ҳам индамай қайтиб келавердим, – деган эканлар.

Эсимда, ўша қийинчилик йиллари, турмуш оғир. Пул бўлса, мол йўқ ёки акси. Бечора амаким бир амаллаб бир шиша зигир мойи, бир-икки қадоқ гўшт олиб келиб Робия ойимга:

– Роби! Замон оғир, олиб келган ёғ-гўштни эҳтиётлаб сарфлагин! – деб тайинлабдилар.

Роби ойим эса:

– Ҳа, чолим бечора. Олиб келган рўзгорингиз 3-4 марта овқатга аранг етади-ку. Бўш қоп тик турмайди, – деб зорланган эканлар.

Шунда амаким кулиб:

– Сабрнинг таги раҳмон. Яхши кунлар ҳам келиб қолар. Сен қайгураверма. Учоққа оловни ёққин-да, қозон қизипи билан шишадаги ёғни қозонга ағдармай, қозон атрофида икки-уч марта айлантриб олгин. Сўнг сув қуйиб хоҳлаган қуюқ-суюқ таомингни пиширавер, – деб ҳазил-мутойиба қилган эканлар.

Раҳимберди амаким дадамнинг бўш вақтларида бог ҳовлимизда бирга бўлишар, суҳбатлашишаркан. Дадам амакимнинг қизиқ-қизиқ ҳангомаларини эшитиш

учун гапта соларканлар ва шу орқали узоқ-яқин қариндошларни ёдга олишаркан.

— Абдулла мен пиширган ошларни мақтаб ерди-да, хурсанд бўлиб: «Ака, ошпазлик ҳам инсон учун энг нозик ҳунар ҳисобланади. Ошингиз қанча ширин бўлса, халқ сиздан шунча хурсанд бўлади» — деб кўнглимни кўтарар эди. У ўксиниб: «Дадамиз бизларнинг ҳосилимизни кўрмай дунёдан ўтиб кетдилар», — деб мени ҳайит арафаларида янги кийим-бош билан сийларди. Уй-рузгорга ёрдамини аямасди, — деб хотирлардилар амаким.

Раҳимберди амаким ойимнинг вафотларидан сўнг, анча ўзларини олдириб, чўкиб қолдилар. Мен амакимнинг юришларини кузатиб, ҳазиллашиб:

— Ошпоқ дода! Қадам ташлашингиз мастларга ўхшайди-я, — дердим.

— Ҳа, ўғлим. Мен ҳам Қодир дадамни, Эшонгузардан боғимизга жин кўча орқали етаклаб олиб келар эдим. Дадам худди мастлардек қадам босардилар. Сен каби саволимга: «Менинг ёшимга етсанг, жавобини ўзинг топасан», дегандилар. Ҳозир мен 80 ёшдаман. Қодир бобонг ўшанда юз ёшни қоралаб қўйгандилар, — деб кулиб жавоб берардилар.

Назифа опам амакимни жуда ҳурматлар, ҳафтасига уйга олиб келиб ювинтириб, тирноқларини олиб, уст-бошларини алмаштириб, овқатлантирардилар. Кеч бўлиши билан, биз амакимни уйларига элтар эдик.

Раҳимберди амаким шундай ҳикоя қилган эдилар:

— Сен чақалоқ эдинг. Дадангни бегуноҳ қамашди. Сенларнинг оху зорларинг Худога бориб етдими, орадан уч ой ўтгач, даданг оқланиб келди. Даданг руҳан эзилган. Қамалиш сабабини ўзи ҳам тушунмайди. Орадан бир-икки ой ўтиши билан Қирғизистон томонга дам олишга кетди. Дам олиш ёқди, шекилли, у ердан тетик қайтди. Лекин камгап, тажанглиги ҳам ошганди. Ҳукумат ишига қатнамай ҳам қўйди. Кўчага кам чиқади. Узоқ-яқинлар билан бурунгидай гаплашмайди. Яхши ният билан олган пастки ерининг иши ҳам ўлда-жўлда.

Мен қарашай десам, «Иш унуми йўқ», — дейди. Мен унинг бу ҳолатини «Бегуноҳ қамалгани учун» деб ўйлаб юрдим. Доим бог ҳовлидан ҳовуз четига каравот қилиб ёзиш, ўқиш билан банд, ҳатто болаларнинг шовқини ҳам ёқмайди. Келди-кетди билан иши йўқ. Гоҳида 5-10 кун қаерларгадир ғойиб бўлиб қолади. Раҳбардан сўрасам: «Укангиз Фарғона томонга кетдилар», — дейди. Жосият оймидан сўрасам: «Укангнинг жини қўзгаб қолганга ўхшайди. Мен билан ҳам гаплашишга ортиқча ҳуши йўқ. Абдулланинг бундан 4-5 йил бурун ҳам шундай жини қўзгагани эсимда. Ўзига келиб қолар», — дедилар. Дадангнинг бундай ҳолати бир-бир ярим йил давом этди.

Богдаги ҳовуз атрофида сариқ гул, гулсафсар, атиргуллар очилган, булбуллар хониши авжида. Абдулла супа атрофига оқ чойшаб (суруп)дан қапа тутиб, ичига кириб олиб ёзгани-ёзган. Ойинг чой ва овқатини олиб келиб беради.

Ўша кезларда қўшнимиз Собир бойваччанинг қайниси Шотурсун қори келган экан. Дадангнинг олдига чиқди. Анча суҳбатлашиб ўтиришди. Мен уларнинг олдига бориб салом-алик қилдим. Абдулла ниманидир ўқиб бераётган экан. Қулогимга Анвар, Раъно деган номлар эшитилди. Кейинчалик билсам «Меҳробдан чаён»даги Анварнинг қайлиги Раънога хон томонидан совчи юборилган жойини ўқиган экан.

Орадан бир неча ой ўтгач, даданг ёзишдан чарчади чоғи, унча-мунча боққа қарайдиган бўлди. Кузга келиб ҳосили унумли бўлгач, мен ва Қудратилла билан суҳбатлашадиган бўлди. Ёзуви ҳам қамайди. 1928 йилнинг қиши бошланиш маҳалида дадангнинг кайфияти кундан-кунга очила бошлади. Эккан ҳосилини йиғиштириб олди. Қишлик рўзгор бут бўлди. Боққан ғунажини етилиб, сўйди, гўшт мул бўлди. Даданг ҳамир овқатни, норинни хуш кўргани учун норин қилиб, мен ва Қудратни норинхўрликка чақирди. Дастурхон атрофида ўтириб, хурсанд бўлиб:

— Ниятимга етдим. Уйлаган романимни кўнгилдагидек тугалладим. Худо хоҳласа, яқин ойларда китобим босмадан чиқади, — деганди.

1929 йилнинг бошларида «Меҳробдан чаён» босилиб, ўқувчилар қўлига, қўлигагина эмас дилига тушди. Уша йили шийпонни ва ичкари ҳовлини тиклашга усталар тушишди. Ойнинг бечора билан опоқинг усталарга эртадан кечгача овқат пиширишар эди. Инсоннинг бели бақувват бўлса, ақли ҳам тиниқлашади. Ният қилган иши тез амалга ошади. Мулла Абдулланинг китоби босилгач, руҳи тетиклашди. Ҳукумат ишларига аралаша бошлади. Бўш бўлди дегунча шийпон атрофини гулзор ва мевазорга айлантирарди. Бог кўзга кўринди. Одамлар оғзига тушди. «Жулқунбой боги» деган овозалар тарқади. Шийпонга келадиган меҳмонларнинг кети узилмасди. Дадангнинг шоир, ёзувчилардан ташқари, Холмат машиначи, Раҳим сартарош, Раҳматилла гилампуруш, Усмон гаранг тегирмончи, Олимхон дуппифуруш, хуллас, ҳар хил касбкор дўстлари бўларди.

Олимхон дуппифуруш — асли андижонлик бўлиб, Чўлпоннинг қайноғаси экан. Эски шаҳарда дуппи дукони бор экан. Олимхон шоиртабиат, сўзга уста, ҳазил-мutoйибага берилган инсон бўлиб, қачон шийпонга меҳмон келса, у ҳам доим келарди. Бир куни даданг:

— Олимхон ака бериб юборди, — деб менга, ўзига, Қудратиллага бир хил мошранг дуппи олиб келганди.

Раҳматилла гилампуруш ўша йилларда катта гилам ташлаб кетди. Гилам бўйи 7 метр, эни 4 метрча келадиган, ниҳоятда чиройли қизил қирмизи рангда эди. Бу гиламнинг уйга келиш тарихи қуйидагича эди:

Даданг Раҳматилла акадан яхши гилам олиб беришни илтимос қилган экан. Раҳматилла ака ўша вақтда Жумҳурият ташқи савдо идорасида гиламлар билан шуғулланадиган мутахассис бўлиб ишларкан. Уша кезларда халқдан олинган ноёб гиламлар, жумладан, бойлардан, хатто Бухоро амири Сайид

Олимхон қароргоҳидан тортиб олинган гиламлар савдо ташкилотига келиб тушаркан. Шу тариқа энг ноёб буюмлар чет мамлакатларга олтин баҳосида сотилар экан. Абдулла сотиб олган гилам Амир Олимхонга тегишли экан. Гилам Туркманистоннинг Ахалтекин деган шаҳрида тўқилган экан. Гилам бундан икки юз йил олдин тўқилган бўлиб номи «Ахалтекин» гилами эди. Даданг бечора «Ноёб гиламлик бўлдим» деб қанчалик хурсанд бўлган эди...

Дадангни олиб кетишгач, уша гиламни ҳам мусодара қилмоқчи бўдилар. Уни бировларнинг уйида узоқ муддат беркитиб сақладик. 1950 йилларда, ёмон сақладилар шекилли, путур ета бошлади. Сунг қариндошлар маслаҳати билан арзон баҳода бировга сотиб юбордик. Энди ачиниш бефойда.

ХУДОЁРХОННИНГ ВАСИЯТИ

«Талабалик — олтин даврим» деган жарангли сўзлар ҳозир қулоққа тез-тез чалиниб туради. Лекин биз каби озор чекканлар учун талабаликнинг олтин даври насиб этмаган. Биз ўқиган йиллар (1947) урушдан кейинги жароҳатли ва азобли даврга тўғри келади.

Уша жараён ҳадиксираш, қўрқув, ҳаяжон билан ўтди. Биров: «Сени фалончи хонага чақиряпти», — деса кўнгил қайси таҳликали кўчаларга кириб чиқмас эди. Ҳозир дўстларим билан қурилган давраларда уша дамларни эслаб турамиз. Аксарият оиладагилар намозхон бўлишган. Улар қулоғимизга: «Бир кимса сендан даданг намоз ўқийдими, деб сўраса, намоз ўқимайдилар! — деб жавоб бергин», — дея қуйишар эди. Баъзан «Қитмирлар» биздан гап олиш учун: «Уйингдагилар овқатдан сунг фотиҳа ўқийди-ку!» — деб сўрашарди. Биз: «Ҳа, ўқийдилар. Юртимизга тинчликни ато этсин. Ҳукуматимиз омон бўлсин. Фуқаролар тотув яшасин. Яна халқлар отасини дуо қилиб, фотиҳа ўқишади», — деб жавоб берардик.

Курсдошим Садриддин «Олтин даври»ни эслаб: «Мен, отам ҳаёт бўлатуриб, талабалик йилларимни етимлардай утказганман», — дерди. Ҳақиқатан, шу дўстимнинг олти йиллик ўқиш даврини ёлғиз онаси тарбиясида, қийинчиликда утказганини кузатганман. 1956 йили бўлса керак, Садриддин дўстим билан кўришиб қолдик. У хижолат тортиб: «Масъуд ака, дадам келдилар!» — деди. Мен тушунмай: «Даданг...» — дедим. Садриддин: «Ўзингиз ҳам бошингиздан қора кунларни кечиргансиз. Отам Фузаил Исломов — «Фузаил Махсум» номи билан машҳур бўлган, тарихни яхши ўзлаштирган, форс, араб тилини мукаммал билгувчи қомусчи эканлар. Дадам истибдод йиллари замона зайли билан 1933 йили Шарқий Туркистонга кетгандилар», — деб мени уйга таклиф этиб хайрлашди.

Бир куни мен Фузаил Махсумнинг зиёратларига бордим. Суҳбатлашиб ўтириб, мавзу дадам билан боғлиқ хотираларга уланиб шундай ҳикоя қилгандилар:

Мен Абдулла Қодирий билан 1924-25 йилларда танишганман. У киши билан учрашувимиз қўйидагича бўлган:

Абдулла акам эски шаҳардаги китоб сотувчилар растасига тез-тез келиб турарканлар. Бир куни Абдулла акам ўзларига керакли ноёб китобни топа олмабдилар. Саҳҳоблар у кишини менга йўллабдилар. Абдулла акам Лангар кўчасига келиб, мени топдилар. Шу-шу керакли китобларни мен орқали топиб, фойдаланиб юрдилар. Буюртма китобларини мен дадамнинг мулла дўстларидан ахтариб топардим. Баъзан китобни Эшонгузар маҳалласидаги уйларига ёки боғ ҳовлиларига элтиб суҳбатлашиб қайтардим. Ўша пайтларда ҳали шийпон барпо этилмаганди. 1927-28 йиллар бўлса керак. Абдулла акам истаган китобларни олиб борсам, ҳовуз бўйидаги супада ётиб ёзаётган эканлар. Мен ийманиб, чақиришга журъат этолмай туриб қолдим. Бир маҳал Абдулла акам чарчадиларми ё чеккилари келдими, ёзишдан тўхтаб, кўзлари менга тушиб қолди.

Дарров мени қаршиладилар. Келтирган китобларимга кўз ташлаб:

— Мулла Фузаилхон, бу китобларни ўқидингизми? Ноёб китоблар кимда экан? — деб сўрадилар. Мен:

— Дадамнинг дўстлари шоир Хислатнинг жавонларидан олдим, — дедим.

— Бу китобларни авайлаб сақлаш керак. Буларга 100-200 йил муқаддам тартиб берилган. Ҳозирги кунда қайта нашр этиш амри маҳол. Хислат — Саййид Хайбатиллоҳ хўжа, Тавалло каби китоб муҳибларида бундай дурдона китоблар бисёр бўлса керак. Улар буларни кўз қорачигидай сақлаб келардилар. Кейинги аҳволи не кечади? Қани эди, шундай ноёб китобларни бир ерга тўплаб, ундан давлат миқёсида фойдаланилса, халққа қанчалар фойдаси тегарди-я! — дедилар Абдулла акам.

Суҳбат чоғида кўзим қалам билан араб алифбосида ёзилган қоғозларга тушди.

Кейин Абдулла акамни 1929 йил эрта баҳорда кўрдим. У киши мени саҳҳоб — Жўра Маҳкабийнинг китоб дўконига бошлаб кириб, мақтовимни келтириб «Меҳробдан чаён» романига ўз қўлларин билан: «Инимиз Фузаилхонга А.Қодирий (Жулқунбой)дан эсдалик учун тақдим этилди», — деб ёзиб бергандилар. Мен китобни эҳтиётлаб сақлаб юрдим. Шарқий Туркистонда кимдир ўқишга олиб, қайтиб бермади.

Абдулла акам билан 30-йилларнинг охирида яна кўришдик. Ҳол-аҳвол сўрашиш асносида:

— Нега матбуотда кам кўринасиз ёки бир асар устида иш бошладингизми? — деб сўрадим. Абдулла акам кулиб:

— Чарчадим. Бир оз дам олай. Боғ ишлари билан машгулман, — дедилар.

Абдулла акам билан кўришиш менга бошқа насиб этмади. 1932 йили мен «кеташ» тараддудига тушдим. 1933 йили дадамиз Ҳасанхон домланинг розиликларини олиб, вақтинча Шарқий Туркистонга

йўл олдим. Ҳар хил, катта-кичик шаҳарларни зиёрат қилиб, бир оз Чувачак шаҳрида тирикчилик билан шуғулландим. Сўнг ўз касбимга қайтиб, муаллимлик қилдим. Матбуотта қатнашиб, мақолалар ёзиб, газетада муҳаррир ўринбосари, Ўйғур автоном республикасида маориф вазири бўлиб ишладим. 1935-36 йиллари бўлса керак, мени Урумчи шаҳрига чақиртиришди. У ерда чиқадиган бош газета муҳаррири менинг Тошкентдан эканлигимни билиб, чақиришдан мақсади — қашқар, ўйғур халқининг илтимосига биноан «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини араб алифбосида ўйғурчасига ағдармасини тайёрлатиш экан. Мени ҳукумат талабномаси билан Тошкентга вакил этиб жўнатиш экан. Тошкентга иштиёқим бўлса-да, рад жавоби беришга мажбур эдим.

Кейинчалик эшитсам, бир қашқарлик йигит Тошкентга келиб, Абдулла акам билан бог ҳовлиларида учрашиб, шундай жавоб олган экан:

— Мени жуда хурсанд этдингиз. Қанийди асарларим шарқий Туркистон халқлари орасида ўз қадрини топса. Лекин менинг қўлимдан китобимни у ерда нашр эттириш келармикан? Мен ўзбек китоб савдо палатаси билан маслаҳатлашиб, жавобини айтирман...

Абдулла акам вакил билан қайта учрашганларида афсусланиб:

— Иложи бўлмади. Ҳокимлар рад жавобини беришди. Ўз юртингизда урдасидан чиқсангиз, мен кафолатнома беришим мумкин, — деган эканлар.

Мен Шарқий Туркистонда аввалига вақтинча қолиш ниятида эдим. Бироқ Тошкентда қатагон даври чўзилиб, охири уруш бошланиб кетди. Чегара йули беркилди. Иложсизликдан қолиб, уйландим. Тақдир экан, Қўқон хони Худоёрхонга эвара куёв бўлишлик насиб этди, деб суҳбатга якун ясаган эдилар Фузаил Махсум.

Фузаил Махсум Худоёрхоннинг ҳаёти билан боглиқ тарихий воқеаларни қуйидагича ҳикоя қилиб бергандилар:

— Худоёрхоннинг севикли хотини Оғачи ойимнинг асли исми Масъуда бўлиб, Уш атрофида турган Ибодуллаҳужа деган уйгур кишининг қизи экан. Худоёр иккинчи маротаба тахтта утирганда Оғачи ойимга уйланган экан. Худоёрхон кейинги сафар тахтни ташлаб Бухорога кетишга мажбур бўлганда, кўпчилик хотинлари унга вафосизлик қилиб, бошқа эр қилиб кетадилар. Оғачи ойим Худоёрнинг хорлик ва муҳтожлик кунларига шерик бўлади. Шу вафодорлигидан хоннинг эътиборини қозонади. Кейин Оғачи ойим ақлан тадбиркорлиги учун ҳарамдаги барча аёллар унинг идорасига топширилади. Худоёрнинг кенжа хотини Шоҳойим вафот этади ва унинг Ўрмонбек ўғли етим қолади. Худоёр Ўрмонбекни жуда яхши кўрар ва ўзига уни валиаҳд этиб белгилаган экан. Шоҳойим вафотидан сўнг Ўрмонбекнинг тарбияси Оғачи ойимга топширилади. Оғачи ойим Ўрмонбекни ўз боласидек тарбиялагани учун хоннинг назарида унинг қадри янада юқорига кўтарилади. Ўрмонбек 6-7 ёшга етганда, Оғачи ойим ҳомиладор бўлиб, Фансуруллобек тугилади.

Худоёрхон учинчи марта тахтдан ҳайдалиб, Тошкентга, Туркистон губернатори Фан Кауфман ҳузурига нажот истаб келади. Бу сана 1875 йилларга туғри келиб, губернатор хонни очиқ кўнгил билан қаршиламайди. Орадан бир мунча вақт ўтгач, губернатор хонни Санкт-Петербургда, император ҳазратлари ҳузурига ташриф буюришини билдиради. Худоёрхон губернаторнинг ҳийласини сезса-да, чорасиз қолиб, оиласи билан сафарга отланади. Йўлда Аҳмад Яссавийнинг қабрини зиёрат этиш баҳонасида Туркистонда тўхтаб, Оғачи ойим, Ўрмонбек, Фансуруллобекларни бир танишининг уйида қолдиради. Ўзи Оренбургга йўл олади. Уни жуда яхши кутиб олиб, бир неча кун меҳмонхонада ушлайдилар. Худоёрхон мезбонларнинг мулозаматидан кўнгли гаш бўлиб, бир кечада қозоқ либосида у ердан гойиб бўлади. Туркистонга, Бухорога

бориб, ундан Афғонистонга утиб кетади. Ҳаж қилиш ниятида Маккага йўл олади. Хон ҳаж сафаридан қайтишида жабрдийдалардан бири хонни таниб қолиб, жароҳатлайди. Худоёрхоннинг бахтига қўқонлик Тожиддинхон эшон учраб, унинг ҳамроҳлигида Мозори шарифга келади. Хоннинг аҳволи кундан кунга огирлаша боради. У ўлими яқинлашаётганини сезиб, Тожиддинхонга васиятнома ёзиб беради. Орадан бир оз вақт ўтгач, Худоёрхон Тожиддинхон эшон қўлида Мозори Шарифда вафот этади.

Бу вақтда Огачи ойим фарзандлари билан Туркистонда яшарди. Хоннинг вафоти ҳақидаги хабар Огачи ойимга келгач, у болалари билан Тошкентга келади. Огачи ойим хоннинг аввалги аёлларидан бўлган Аманбек, Умарбек, Яминбек ўғиллари ёрдамида Шайхонтоҳурнинг Занжарлик маҳалласида истиқомат қила бошлайди. Ўрмонбек Тошкентда 18 ёшда вафот этади. Огачи ойим ёлғиз Фансуруллобек билан қолади. Фансуруллобек шоир бўлиб етишади, генерал Журабек Додхоҳнинг қизига уйланади.

Худоёрхоннинг Тожиддин эшон орқали юборган васиятномасида шундай ўринлар бор: «...Тожиддин эшоннинг ҳаж сафаримда менга бисёр хизмати сингди. Набираларимнинг бирини эшонга бериб қудалашинглар... Тожиддин эшоннинг ўша кезлари Тошкентнинг Лангар маҳалласида ҳовлиси, болачақаси бўлиб, хоннинг васиятига биноан ўгли Шаҳобиддинхонга Фансуруллобекнинг қизини олиб беради.

Фузаил Махсум Исломов эса Шарқий Туркистоннинг Чувачак шаҳрида 1935 йилларда Шаҳобиддинхон эшоннинг қизи Мунирахонга уйланиб Худоёрхонга пая набира (эвара) куёв бўладилар.

Фузаил Махсум 1955-56 йилларда ўз она юртига қайтиб, умрининг охиригача Тошкентдаги Шарқшунослик илмий-тадқиқот институтида катта илмий ходим бўлиб, самарали меҳнат қилиб, 1989 йили вафот этдилар.

ЎРТА ОСИЁЛИК ЛЕВ ТОЛСТОЙ

1974 йил бўлса керак, мен Тошкент маъданли сувлар шифохонасида даволанишга бордим. Ёз мавсуми, айтишчилик. Ванна қабул қилиб хонамда дам олаётсам, эшик қоқиб, бошқа хонада даволанувчи нуроний отахон кириб, салом-алик қилгач:

– Дамингизни олганингиздан сўнг менинг хонамга кириш, – деб таклиф қилдилар.

Бир оздан сўнг отахоннинг хоналарига бордим. Отахон қучоқ очиб қайтадан кўришдилар. Сўнг ўзларини таништирдилар. Отахон — Лазиз Азиззода, ёшлари етмиш еттида. Анча чуқиб қолган, оқ ўсиқ соч қўйган. Соқоллари олинган, маданиятли, салмоқлаб, ҳар бир сўзни ўйлаб гапирувчи мулойим инсон экан.

– Абдулла Қодирийнинг кичик утилари эканлигини айтишди. Мен отангизни 1920 йиллардан бери матбуотда, «Муштум» жаридаларида ўқиб, гойибона танир эдим. САГУ (Ўрта Осиё Давлат университети)нинг тил-адабиёт бўлимини битириб, сўнг Москвада аспирантурада ўқиб юрган кезларимда «Тошкентда ажойиб роман чоп этиляпти», деган хабарни эшитдим. 1925 йили таътилга келиб, «Ўтган кунлар» романининг бўлимларини Москвага олиб кетдим. У ерда уни ўқиб ҳаяжонланиб юрдим. Китобдаги қаҳрамонлар кўз ўнгимда кино лентасидек такрорланиб турди. Мен билан аспирантурада ўқиб юрган турли миллат вакили бўлган дўстларим мендаги ўзгаришни сезиб, ҳол-аҳвол сўрашганида, уларга китобдан таъсирланганимни айтиб бердим. Аспирант дўстларим илтимосига кўра, араб алифбосида битилган «Ўтган кунлар» романини сўзма-сўз русчага таржима қилиб, ўқиб бердим, шунда бир ленинградлик дўстим: «Ўрта Осиёда Лев Толстой каби ёзувчи тугилибди», деб таъриф берганди.

1924-25 йилларда бўлса керак, дадангизнинг Москвага ўқишга келганларини эшитиб, бир неча дўстларим билан кўргани бордик. Дадангиз алоҳида

хонада турар эканлар. Мен ўзимни таништирдим, хонада аспирант дўстларим билан суҳбат бошланиб кетди, дадангиз саволларга бир оз тортивиброк, камтарлик билан жавоб бердилар, кейин ўзларининг ўқишлари тўғрисида гаплашиб ўтирдик.

Кейинги боришда ўзим дадангиз билан суҳбатлашиб: «Ўтган кунлар»ни дўстларимга ўқиб, русчасига ўтириб бердим, уларга романингиз жуда маъқул тушди, улар сизни: «Ўрта Осиёнинг Туркистонида Лев Толстой тугилибди» деб таърифлашди, — дедим.

Дадангиз бир оз хижолатланиб: «Лев Толстой даражасига етишиш учун бир неча ўнлаб романлар машқ қилишим керак, ана унда менда ҳам қалин соқол, мўйловлар ўсса, шундагина мени Толстойга ўхшатиш мумкин», — деб кулдилар.

Дадангиз дўстларимга ўз саломларини етказиб қўйишимни сўраб хайрлашдилар. Маълум вақтдан сўнг хабар олгани борсам, дадангизни Тошкентта чақириб олишган экан. Дадангиз билан қайта кўришиш менга насиб этмади.*

*Бу хотирага кичик илова:

Домлани мен ҳам илк бор 1974 йили кўргандим. Ушанда дадам икков Чорсу бозорга тушгандик. Қайтишда Кукалдош мадрасасининг пастиди, бир нуроний отахон дадам билан сурашиб-исташиб, гинахонлик қила бошлади:

— Сен мени нега ошга таклиф этмадинг?

— Ўзр домла. Ўлгуролмадим.

— Сен уша ёзувчиларингдан олдин, мени биринчилардан бўлиб айтишинг керак эди. Мен ош еёлмайман. Фақат сутли овқатлар ейман. Сеникига ош ейиш учун эмас, кўриганларимнинг дийдорига тўйиш учун борардим.

— Кечирасиз, менда на телефон, на машина бор. Шошиб қолдим. Ҳали омон бўлсак кўп ош берамал. Ушанда, албатта, сизни таклиф этаман, — дея қайта-қайта ўзр сўраб, кулиб у киши билан хайрлашдилар.

Мен нарироқда икковларини кузатиб турардим. Отахон тепакаа, оқ сочли увоқдина қария эди. У киши бошларини сарак-сарак қилиб гапирардилар. Дадам менга яқинлашганларида:

— У киши ким? — деб сўрадим.

— Буваингнинг замондошларидан бири — Лазиз Азиззода деган олим бўлади, — дедилар мамнуналик билан.

Кейин англасам, дадамиз буваимиз таваллудларининг 80 йиллигига атаб ўтказилган хонадонимиздаги ош-дастурхонга у кишини таклиф эта олмаганликлари учун «гап эшитган» эканлар. (Шеркон Қодирий)

Расулмуҳаммадбой бобомдан тўрт угил, уч қиз бўлиб, ойим бешинчи фарзанд эканлар. Ойим хат-саводларини эски мактабда олиб, араб алифбосида ёзиш, уқишни мукаммал эгаллаган эканлар. Қодир бобомда қиз бўлмагани учунми, ойимнинг хушмуомалаликлариданми, уйда ойимни «Раҳбар қизим» дейишар экан.

Ойимнинг дадамга бўлган муносабатлари самимий эди. Ойим дадам билан бўлар-бўлмас гапларни сўзлашмас эдилар. Дадам: «Ортиқча сўз инсон асабига тегади», деганлари эсимда. Оиламизда шундай одат қонунга кирган эди. Дадамга таалуқли гапларни ойим орқали етказар эдик. Муддаомиз дадамга маъқул тушса, ижобий ҳал қилинар эди. Оилада емак-ичмақдан кам-кўстимиз йўқ эди.

Бир куни тенгдош қўшни ўртоқларим билан ўйнаб юрсам ойим: «Отабек, фалончи ўртоқларингни чақириб кел!» — дедилар. Мен бир зумда ойимнинг айтганларини бажо келтирдим. Ойим болаларга: «Масъуднинг дадаси дўкондан мана бу кийимларни олиб келибдилар. Биздан сизларга совга, эртага мактабга бир хил кийиниб, яхши хулқли бола бўлиб бординглар», деган эдилар.

Мен ўртоқларим билан шўхлик қилсам, ойим бизни алоҳида хонага киргизиб, ҳикоя ёки бирор китобни ўқиб берардилар. Ёки: «Даданг ёзаштилар. Халақит берманглар. Зериккан бўлсанг, кўчага чиқиб ўйнаб келинглар», — дер эдилар. Менинг кўчадан қайтишимни ойим дарвозамиз олдида кутиб олардилар. Сабаби мен бирор бола билан, албатта, уришиб, уйга бақириб, сўқиниб кирардим. Ойим бечора мени тинчлантиришга уринар эдилар. Дадам шийпонда бўлсалар товушимни эшитиб, чиқиб кулимсираб: «Ўғлим бақирик-чақиринггни уй ичидан эшитиб чиқяпман. Айб ўзингда. Нега болалар билан тинч-тотув ўйнамайсан?» — деб танбеҳ берардилар. Ойим четда туриб: «Дадаси,

Отабек катта йигит бўлиб қолди. Иккинчи болалар билан бундай уришмайди. Сиз Отабекни кечиринг», — дердилар.

Ойим дадамнинг емоқ-ичмоқларини ўз вақтида тайёрлаб берар, гоҳида чой дамлаб олдиларига кирганларида, дадам биттан варақларни ўқиб: «Кечагидан бугунги ёзгавларингиз унумлироқ бўлибдими? Бундай сўзларни қаердан топиб ёзасиз? Киши ёзган жумлаларингизни ўқиб тўймайди», — дердилар. Дадам эса жилмайиб қўярдилар. Ойим гоҳида дадам рухсатлари билан араб алифбосида битилган варақларни олиб чиқиб, бошқа хонада мутолаа қилардилар.

— Раҳбар, сен каби содда уй бекасига менинг машаққат билан биттанларим маъқул бўлса, кўп сонли миллатимга ҳам маъқул бўлишига ишонаман, деган эдилар, — деб дадамни эслар эдилар ойим.

Дадам қамалганларидан сўнг беш боланинг тарбияси, рўзгор тебратиш ойимнинг бошларига тушди. Ўша пайтда бирини кўриб фикр қилиш, бошқасини кўриб шукр қилишдан бошқасига кучимиз, ақлимиз етмас эди. Ойим уй юмушларидан бўш вақтларида «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён»ни мутолаа қилаётганларини кўрар эдим. Бир сафар ойимдан:

— Нега бу китобларни қайта-қайта ўқийверасиз? — деб сўрадим.

— Отабек, Анвар, Кумуш, Раъноларни яхши кўраман. Ўқиб, ўқиб тўймайман. Ўқиганим сари даданг билан кўришиб, суҳбатлашгандек бўламан, — дердилар.

— Нега мени Отабек деб атайсиз? — деб сўрасам, ойим хурсанд бўлиб, кулиб мени бағриларига босиб: «Сен ҳам Отабекдек ақлли йигит бўлишингни ният қилиб, Отабек дейман, — дегандилар.

Эсимда: дадамни ҳибсга олганларидан сўнг, ойим дадамнинг буюмларини эҳтиётлаб алоҳида жойга жойлаштириб бизга: «Дадангнинг буюмларига тегинманглар. Эрта-индин келиб сўраганларида уялиб қолмайлик», — дегандилар.

Дадамнинг ёзув қогозлари, ўқув китоблари икки табақали эшикли, ичига 200 дан ортиқ китоб кетадиган сандиқда сақланар эди. Темир сандиқни, 1933 йили қимматчилик йиллари бўлса керак, бог қўшнимиз Карим бобо: «Мулла Абдулла, мен қариб қолдим. Болаларим сандиқнинг қадрига етмайди. Сиз фойдаланинг», — деб берган эканлар. Дадам сандиқни икки қуй баҳосига олиб, баъзи жойларини эговлаб, пардозлаб, бўёқлаб ижодхонадаги тахмонга жойлаб, ўзларининг ноёб китобларини ва қўлёзмаларини сақлаб юрдилар.

Дадамдан сўнг сандиқни ойим раҳматли ҳам эҳтиётлаб сақладилар. Сандиқдаги китоб ва қўлёзмаларни 1945 йил 29 май куни Ҳабибулла акамни ҳибс қилганларида олиб кетишган. Сандиқ эса ҳозир уйимизда сақланаяпти.

Ойим зериккан пайтларида, буш вақтларида сандиқдаги эски китоблардан бирини ўқиб ўтириб: «Катта бўлсанг мана шу даданг ўқитган китобларни ўқийсан. Даданг менга ҳар вақт: «Яхши китоб — ақл қайроғи», — дер эдилар, дегандилар.

Ойим мулойим сўзловчи, оққўнғил, уй ишларида саранжом-саришта, овқат тайёрлашда пазанда, беш вақт намозни қанда қилмайдиган, покиза аёл эдилар. Ойимдаги фазилатлар Назифа опамда мужассам эди. Ойимга сабр-тоқатни, бардошни керагича улашган эканми, бизга: «Болаларим, одамзод ҳаммасига чидаркан. Чидамли инсон бир кунмас бир кун орзусига етади. Худо хоҳласа, даданг келсалар, бу кунларимиз ҳам унут бўлиб кетади», — деб тасалли берардилар. Ўзлари эса ич-ичларидан куюниб, хилват жойларга бориб ўқиниб-ўқиниб кўз ёш тукардилар.

1938 йиллар. Дадамдан хабар йўқ. Бирор егулик олишмайди. Шу йил Мукамбар холам бевақт ўлим топдилар. 1940 йил Хоним бибим дунёдан кўз юмдилар. 1941 йили уруш бошланди. Кунимизга яраб турган богимизни мусодара этишди. Ҳабибулла акам хаста.

Тирикчилик қиладиган бирор киши йўқ. Назифа опам ўз оиласидан ортмайди. Хуллас, тирикчилик оғир. Ўтин, кўмир йўқ. Дадамдан қолган бир соғин сигирдан булак даромад йўқ. Сигир қисир қолиб, қийнала бошлади. Ойим бечора дўши тикиб сотиб, пулни кундалик рўзгорга базўр етказадилар. Мен Чуповотадан 20-25 литр сут харид қилиб келаман. Ойим хурмачаларга қатиқ ивитиб берадилар. Кечки пайт Чақар ёки Чорсу бозорида сотиб келаман. Қатиқ бозори чаққон. Харидорлар мени кутиб туришади. Бир куни ёнимдаги қатиқ сотувчи: «Қатигингизнинг харидоргирлиги ёғи олинмаганида. Қатикнинг қаймоғини олиб тайёрланг. Қаймоғи кунингизга ярайди», — деб қолди. Бу гапни ойимга айтсам: «Оқлиқ билан инсонларни алдаб бўлмайди. Гуноҳ ҳисобланади. Сут-қатикдан фойдаланганимизнинг ўзи бизга етади», — дедилар.

Шундай қилиб, рўзгоримиз жонлангандек бўлди. Чорсуда кичик колхоз бозори булар эди. Бир сафар қатиқ сотиб турсам, кўшнимиз Ҳоживой ака келиб, мен билан саломлашди. Менинг хижолат бўлганимни сезиб: «Масъудвой, тирикчиликнинг айби йўқ. Ўғрилиқ, бировнинг ҳақиға хиёнат қилиш айб ҳисобланади. Хабарим бор, оилангиз билан қийналяпсиз. Бу ҳолат сизнинггина бошингизда эмас. Хоҳласанг, мен билан тижоратчилик қилгин. Ойинг рухсат берсалар, эртага вақтли келгин», — дедилар.

Кеқурун Ҳоживой акамнинг маслаҳатини ойимга айтдим. Ойим кўз ёш билан: «Даданг бўлганларида, айни ўқийдиган вақтинг эди. Бировнинг ёрдами узоққа етмайди. На чора? Майли, углим. Тирикчиликнинг айби йўқ, бу кунлар ҳам ўтиб кетар. Эҳтиёт бўл. Ўзганинг ҳақиға хиёнат қилма», — деб розилик бердилар.

Эртасига ойимнинг фотиҳаларини олиб борсам, Ҳоживой ака якки қоп ёнгоқ олиб кутиб турган эканлар. Бир қопдан орқалашиб трамвайда, пиёда юриб Олой бозорига бордик. Ёнгоқларни 3-4 соатда сотиб бўлдик. Ҳоживой ака менга сут-қатикдан

оладиган бир ҳафталик фойдам ҳисобида пул бердилар. Бозордан туршак, майиз, ширмой нон харид қилиб бериб: «Ойингга олиб боргин», — дедилар. Уйга келиб, қўлимдагиларни ойимга тошширдим. Овқатланиб мактабга жўнадим. Ойим бечора аввал Ҳоживой акани, сўнг мени дуо қилиб кузатдилар. Ҳоживой ака билан 3-4 марта бирга юриб, кейинчалик ўзим алоҳида тирикчилик қила бошладим. Рўзгоримизга аста-секин барака кира бошлади.

Ойим ёш бўлишларига қарамай, дадамнинг дардлари, оила қийинчилигиданми нафас сиқиш хасталигига чалиндилар. 1942 йилга келиб касаллари зўрайиб, тез-тез шифохонада даволанар эдилар. Ойимнинг хасталиклари кундан-кунга зўрая борди. Шунда дадани ёдга олиб: «Дадангни суд ҳам қилмай, Сибирга сургун қилиб юборишган эмиш. Мен шифохонада ётганимда одамлар оғзидан эшитдим», — дер эдилар. Ҳақиқатан ўша кезлари дадам каби бегуноҳларни суд қилмай, узоқ Сибирга 10 йилдан 25 йилгача кесиб юборишган деган гаплар қулоққа чалинарди. Биз ҳам шундай узук-юлуқ гапларга ишониб: «Дадм соғ-саломат бўлсалар, келиб қоладилар», — деган умидда яшардик. Ойим дадани эслаб: «Дадангнинг илгари соғликлари тез-тез ёмонлашиб турар, шифокорлар: «Касаллик асаб бузилишидан. Ёзув ишлари билан кам шугулланинг. Дам олинг», деб маслаҳат беришларига қарамай, ишлайверардилар. Мен дадангга: «Қўйинг, соғлигингизнинг мазаси йўқ. Бог юмуши билан шугулланинг», десам, даданг: «Э Раҳбар, мўлжаллаб қўйган асарим менга тинчлик бермайди. Аллоҳ менга яна беш йил тинчликни ато этса, ниятланган асаримни ёзиб битирар эдим. Унга қадар болалар катта бўлиб ёнимга кирар. Ўшанда дам олиш насиб этса, чет эл саёҳатига бориш ниятидаман», деб орзу қилган эдилар. Даданг бечора ниятига етолмади. Дадангнинг қамалиш сабабига ақлим бовар қилмайди. Олдинги қамалишларида қанчалик изтироб чекиб: «Мени

маънавий улдиришди» деб куюниб сузлаганлари эсимда», — дер эдилар.

Уруш ҳар бир оила бошига оғир кулфатлар келтирди. Муҳаммадаминбек поччам Хоразмдан ҳарбийга жунадилар. Назифа опам биз билан яшай бошладилар. Поччам 1942 йилнинг охирида урушга яроқсиз бўлиб қайтдилар. Уша кезларда ойим оғирлашиб қолгандилар. Бир куни ойим менга: «Назифани чақир!» — дедилар. Опам ҳовлида қилиб юрган юмушларини ташлаб, ойимнинг бошларига келдилар: Ойим: «Назифа, Фарзона қизим ўлмаганда неча ёш бўларди?» — деб сўрадилар.

Опам зўрга ўзларини тутиб: «Набирангиз ҳаёт бўлганида мактаб ёшида бўлар эди», — дедилар. Ойим опамга термилиб:

— Бугун туш кўрибман. Фарзона даданг билан ҳовлида ўйнаб юрган эмиш. Қизинг дадангнинг кўлидан чиқиб, мен билан қучоқлашиб кўришди. Даданг уйда кийиб юрадиган қизил чакмон тўнда эмишлар. Менга: «Раҳбар, тушакда ётаверма. Набиранг билан сени олиб кетгани келдик», — дедилар. Шу пайт уйғониб кетдим, — дедилар.

Назифа опам ойимга тикилиб: «Яхши туш кўрибсиз, дадам ҳам қамоқдан келиб қолар эканлар. Унгача сиз ҳам соғайиб кетасиз», — дедилар. Ойим бечора зўрга нафас олиб: «Айтганинг келсин», деб кузларини юмдилар.

Фарзона Назифа опамнинг тўнгич фарзанди бўлиб, 1936 йилда туғилиб, 1938 йилда вафот этган эди. Фарзона оиламизда бош набира бўлгани учун дадам уни жуда суярдилар. Шаҳарга тушсалар, албатта, Эски жувадаги Тинччоб маҳалласидаги доччамнинг уйига кириб, совга-салом бериб чиқарканлар. Фарзона бир ёшга тўлганда дадам уни елкаларига миндириб, уйда боғларни айлантириб юрадилар.

Ойимнинг хасталиклари кундан-кун зўрайиб, 1943 йил 6 мартда 46 ёшда вафот этдилар.

ҚАРИЯЛАРНИ КЎЗЛАБ ЁЗИЛГАН КИТОБ

1966 йил 26 апрель тонгида содир бўлган Тошкент зилзиласи асабимга қаттиқ таъсир этиб, қон босимим кўтарилиб кетди. Ҳамкасблар тавсияси билан шифохонада даволанишга бордим. Кейинги йили яна уша ерга даволангани борганимда бир ажойиб отахонга ҳамхона бўлдим. Ҳамхонам ёшлари улуг отахон бўлиб, исмлари мулла Шукур экан. Мен у кишини эски шаҳарда тез-тез куриб юрардим-у, лекин яқиндан танишмаган эдим. Суҳбатдан аён бўлди-ки, Мулла Шукур домла Ҳакимжонов Бухоро мадрасасида таҳсил олган, бир неча ўн йиллар Тошкентдаги 20-почта мудир бўлиб ишлаган, жумҳуриятда хизмат курсатган алоқа ходими бўлиб, айни пайтда қарилик гашгини сураётган эканлар. Мумтоз шеърини пухта биладиган, Бедил, Яссавий газалларининг билимдони, араб, форс тилларини ўзлаштирган, сўзга чечан зиёли отахонга ўзимни шифокор деб таништирдим. Отахон мендан уч кун илгари келган эканлар. Хона кенг, иккита каравот қўйилган, ўртага кичик гилам тушалган. Хуллас, киши осойишта ҳаёт кечириши учун шароит яратилган.

Отахон билан яқиндан танишиб олгач, кунлар ширин суҳбатлар билан ўта бошлади. Дам олишимнинг учинчи кунлари бўлса керак, шифобахш сув ваннасидан чиқиб хонага кирсам, отахон ёнбошлаб эски китобни муталаа қилиб ўтирган эканлар. Мени куриб, ўринларидан туриб қучоқ очиб кўришга кетдилар.

— Мулла Абдулланинг ўгли эканлигини шифокоримиз Лутфулла Алавийдан¹ эшитдим, — деб кўз ёши қилдилар.

Энди қайтадан оиламизни суриштира кетдилар... Шу кундан бошлаб суҳбатимиз янада очиқ, самимий ўта бошлади. Бир куни Мулла Шукур домла дадамни эслаб, ҳикоя қилгандилар:

¹Лутфулла Алавий — шоира, олима Музайяна Алавийнинг турмуш ўртоғи.

– Мулла Абдулла билан 1920 йилларда танишгандик, чамамда. Уша кезлари Бухоро мадрасасини битириб келган чоғларим эди. Дин пешволари, уламолар иштирокида илмий мажлис ўтказиб турардик. Суҳбатга ёш ислом зиёлилари қатори дадангиз ҳам келиб турардилар. Мулла Абдулла қорачадан келган камгап, одобли, исломий ақидаларни ўрганишга берилган инсон эди. Давра суҳбатимиз сиёсатсиз Бедил, Яссавий газалларини ўқиб, форсийда битилган сўзларни ўзбекчага ағдариб, ҳар бир сўз маъносини чақиб тушунишдан иборат бўлиб, ёшлар учун мактаб тўғараги ҳисобланарди.

Ўтиришда дадангиз қулоқ бериб ўтирар, менга ў киши худди ҳаёл сурган ошиқ-маъшукдай туюларди.

Кейинчалик ў киши ҳукумат идораларига ўтиб ишлай бошлади. Шу сабаб бўлдимки, бизнинг илмий мажлисларга камроқ қатнашардилар. Орадан маълум вақт ўтгач, ичимизга ғаламислар суқилиб кириб, йиғилишимизни «Жадидлар тарғиботи» деб овоза қилишди ва биз шундан сўнг йиғилмай қўйдик. Мен 1922-23 йилларда почта хизматида ишлай бошладим. Дадангиз билан «Муштум»да ёзганлари орқали гойибона учрашиб турдим. Мулла Абдулла «Муштум»да доим қатнашардилар. Мухлислар «Муштум»нинг янги сонини сабрсизлик билан кутар эдилар. Абдулла йиғилиб қолган қалам ҳақини олиш учун келганда суҳбатлашардим. Бир сафар келганларида: «Ўқувчиларимиз «Муштум»дан норози эмасларми?» – деб сўраганди.

Бог ҳовлинингиздаги шийпон биттан пайтлари бўлса керак, ҳаммаҳалламиз Шотурсун қори ака билан меҳмон бўлгандик. Суҳбат чоғида қори ака:

– Бунёд этган шийпонингиз, биттан романингиз каби келажак тарих саҳифаларида урин оларли даражада пишиқ, шинам қурилибди, – деб таърифлагандилар.

Шунда Мулла Абдулла:

— Инсон астойдил, ақл, идрок билан иш кўрса, орзусига эришади. Меҳнатимдан мамнунман. Купчилик қатори берган таърифингизга миннатдорчилик билдираман, — дегандилар.

Илмий мажлисимиз 60-йиллардан кейин ҳам давом эта бошлади. Сафимизга янги дин пешволари, олим, шоирлар келиб қўшилишди. Мажлисимизда 37-йилда Мулла Абдуллага ўхшаганларнинг устидан бўхтон уюштирганлар борлигини эшитдим-у, улардан нафратланиб, бормай қўйдим, — деб Мулла Шукур домла ташқарига чиқиб кетдилар.

Менинг хаёлимда «Бўхтончилар кимлар экан?» деган савол муҳрланиб қолди. Тушлиқдан сўнг очиқ ҳавода сайр қилиб хонамга қайтиб кирсам, отахон йўқ, каравотим устида: «Ўғлим Масъуджон, мени дўстларим йўқлаб келишибди, чойхонада буламан. Албатта, чиқинг», деган хат турибди. Мен «Бирор соат дам олиб кейин чиқарман» деган фикрда ўрнимга ётдим. Бир маҳал отахон келиб, мени олиб чиқиб кетдилар. Чойхона сўрисида тукин дастурхон атрофида тўрт чоғли нуроний отахон суҳбатлашиб ўтиришарди. Мен саломлашиб, қаторларига ўтирдим. Фотиҳадан сўнг Мулла Шукур домла мени уларга таништирдилар. Меҳмонлар орасида норгул, қорачадан келган, ёшлари улутроқ ота мени гапга солиб дедилар:

— Сиз ёш бўлсангиз керак, 1933-34 йиллармиди, валлоҳи аълам, қайним билан машҳур шийпонларингизга бориб, меҳмон бўлиб қайтган эдик. Дадангиз қайнимнинг хонадонида бир неча бор бўлган чоғларида суҳбатларидан мамнун бўлган эдим. У киши камтарин, софдил, деҳқонсифат инсон эдилар. Ўшанда қайнимга: «Жулқунбой деган ёзувчи менинг назаримда басавлат, нуроний инсон бўлса керак, кўриниши, юриш-туриши ўзимга ўхшаган темирчи, деҳқонга ўхшайди-ку», — дегандим. Қайним гапимдан қотиб-қотиб кулганди. Дадангизнинг гап-сўзларидаги маънолилик «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён»да битилган сўзларга

билан мулоқотда бўлишдан энсаси қотиб, улардан ўзини четга олиб юрар эди. Мулла Абдулланинг бир сўзи эсимда: «Мени катта ҳукумат анжуманларида ёки Союзда катта ёзувчи бўла туриб маърузаси йўқ, деб таърифлашди. Маъруза қилгувчилар олдиндан юқоридагиларнинг чизиги билан тайёрланиб, тўтидек сўзлаб беришади. Менинг бундай тўтидек сўзлашишга виждоним йўл бермайди. Мен фуқаро онгида иккиюзламачилик қилишга виждоним, имоним, эътиқодим бардош бермай, ўзимни маъруза қилишдан тийишга ҳаракат қиламан», — деганди. Мулла Абдулла меҳмондорчиликларда ҳам кам сўзлар эди. Аммо, кам сўзласа-да, зўр, маъноли сўзларди. Мулла Абдулланинг уткир маъноли битилган битикларини жаридадан, айниқса, «Муштум»дан ўқиб борар эдим. Битиклари, албатта, фуқаро ва давлат манфаатини кўзлаган бўлиб, тез орада ўз фойдасини халқ олдида кўрсата олар эди.

Баъзан битикларига тушунолмай ўзидан сўрар эдим. Даданг: «Олимхон ака, ёзувчилик ҳаётида шундай усуллар бўлиб, баъзилар тушунолмай, гаранг бўлиб юрадилар. Халқ орасидаги айрим қитмирлар туҳматдан ёнганлари ёки кимнидир кўролмаслик сабабли юқори идораларга «думалоқ хат» йўллайдилар. Юқори идора эса шу ишни текшириш учун «чораси кўриلسин», деган буйруқ билан қаламкашларга юклайди. Қаламкаш мелиса, прокурор ёки суд эмаски, чора кўра олса. Сиз тушунмаган битигим мана шу тўғрида. Ўша воқеа аслида шундай бўлган», — деб кула-кула ҳикоя қилиб берган эди.

— «Чораси кўриلسин» деган хат манзилгоҳига бордим. Ўртаҳол меҳнаткаш ўзини ўзи эплайдиган, қўшнига беэиён оила экан. Хонадон эгаси билан суҳбатлашиб, «чораси кўрилди» маъносида мана бу жавоб хатини ҳам юбордим: «Чора кўриш учун фалончининг Чорбоғ хонадонига бордим, ўрнат олса арзийдиган торгина ҳовлида чарос чарсиллаб пишиб ётибди. Қора чарос рўпарасидаги қўрада думбаси ерга етай деб турган

қўйни қўриб, ҳавасим келиб чорасиз қайтдим», — деб қўлдирди.

Мулла айтганидек, сабабсиз чоралар орқасида қанчадан-қанча ноҳақ фуқаролар жабрландилар. Мана мен кичик шахсий дўконимда қанчадан-қанча фуқаролар бошини кийинтирдим. Ҳукумат биз каби неча минглаб майда ҳунармандлар ишига тўсиқлик қилиб, «Бойиб кетдинг», «Тўйиб кетдинг», деб катта-катта солиқлар солиб, халқ ҳунармандларини сиқиб бездирди. Ҳаёт шу тараққиётда кетаберса, давлат ияқирозга учраши муқаррар. Миллий ҳунармандчилик минг йиллик тарихига эга, наслдан-наслга ўтиб келаётган нарса. Имоним комилки, вақти келиб яна ўз ўрнини топади, деб кўз ёшлари билан сўзлаганлари эсимда.

Йиллар ўтиб, яхши замонлар келгач, Олимхон дўппифурушнинг орзулари ушалди.

ДЕПУТАТ БИЛАН УЧРАШУВ

1936-37 йиллар матбуотда, радиокарнайларда «ватан хоинлари» бўлмиш А.Икромов, Ф.Ҳўжаев ва уларнинг гумашталари устидан Вишинский бошчилигида олиб борилаётган Олий суд хабарлари ҳақидаги маълумотлар чоп этилар ёки қўлоққа чалиниб турар ҳамда «халқ душманлари» устидан олий жазо эълон қилинар эди.

Ҳукумат раҳбарлари сафи янги одамлар билан тўлдирилар эди. Халқ соқов, бир-бирига душман, омма орасида ДХК ходимлари фуқаро оғзига кўз-қўлоқ бўлиб кезишади. Ўша йиллари эсимда, гузаримизда янги барпо этилган 13-сонли А.С. Пушкин номли мактаб биносига кираверишда У.Юсуповнинг катта қилиб тасвирга туширилган сурати осиб қўйилган. Сайлов олди йигинига тайёргарлик муносабати билан биз ўқувчиларни дарсдан вақтли озода қилиб, синф раҳбаримиз: «Ота-онангиз эртага депутат билан

учрашувга келишсин», — деб тайинлаб қолди. Мен дадамга келиб тушунтирдим. Эртаси куни дадам билан бирга учрашувга чиқдик. Биз мактабнинг юқори қаватига кутарилдик. Зал сайловчилар билан тўла, қизил алвонларга шиорлар ёзилиб осилган. Биз бир оз кечикиб келганимиз учун охирги ўриндиққа ўтирдик. Раёсатда мактаб директори ва менга нотаниш рус-ўзбеклар орасида тўладан келган Усмон Юсупов савлат тўкиб ўтирар эди. Мактаб директори мажлисни очик деб эълон қилгач, депутат баланд овозда узоқ гапирди. Мен ёш бўлганим учун кўп гапларга тушунмадим. Қулогимда қолгани шу бўлди:

«Жонажон совет ҳукуматимиз шахсан халқлар отаси И.В.Сталин бошчилигида мардонавор беш йиллик планида Совет халқининг фаровонлигини уйлаб, биз жумҳурият халқлари олдига қўйилган планларни ошиги билан бажаришга кўрсатма бердилар. Биз — Совет Ўзбекистони халқлари И.В. Сталин чақириқларига жавобан, олдимизга қўйилган планларни тез ва ошиги билан бажаришга, ҳар бир совет халқи юқори унум билан ишлашига, И.В. Сталинга сизлар номингиздан сўз бераман. Ҳаммангизга маълум, бизнинг бундай шижоатли ишларимизни амалга оширишда ўзимиздан чиққан қора унсурлар, халқ душманлари бўлмиш А.Икромов, Ф.Хўжаев ва уларнинг думлари орқага суришга, йўлдан уришга уриндилар. Бундай халқ душманларини И.В. Сталин бошчилигидаги Марказий Компартия ўз вақтида сезиб, тегишли зарбани берди. Куни кеча биз ишонтан бир гуруҳ зиёиларимизнинг кирдикорлари очилиб, қўлга олиндилар. Бундан кейин ҳам ҳушёрлигимизни ошириб, халқ душманларининг райини қирқаберамиз, сизлардан ҳушёрликни талаб этамиз, токи срамизда Икромов, Хўжаевларнинг думлари бўлмасин, халқ душманларига ўлим! Яшасин халқлар раҳнамоси В.И. Сталин!» — деб маърузани тугатди.

Залда қарсақбозлик бўлди. Дадам дабдабали маърузадан зерикдиларми ёки ёқмадими, секин менга: «Тур, кетдик!» деб ўринларидан қўзғалдилар, мен тушунолмай йўл-йўлакай дадамга: – «Муаллимимиз мажлисдан сўнг концерт бўлади, деган эдилар, – десам, «Концертни бошқалар кўрсин, агар кўргинг келса қолавергин», – дедилар. Йўлда кетяпмиз-у дадам пичирлаб: «Миллатнинг келажагини ўйламай, англамай, тутидай сайраш бўлди», – деб қайта-қайта такрорлаб келдилар.

Ойим дадамдан: «Сайлов учрашуви яхши ўтдими?» – деб сўрадилар.

– Янги демократиянинг истиқболи шу бўлса, жасорат, сўз эркинлиги барбод бўлибди. Кунимиз янгиланган зуравонлик сиёсатчиларига қолибди, – деб жавоб бердилар. Дадам сайловдан сўнг бир неча кун хомуш, асаблари бузилиб юрганларини яхши эслайман.

КАРАЧИ САФАРИДА

Раҳимберди амаким ҳикоя қилган эдилар:

Мулла Абдулла: «Дада, Карачига борган сафарингиз ҳақида сўзлаб беринг», – деб Қодир бобонгни гапга тутарди. Бобонг эса эринмасдан илгари сўзлаб берган таассуротини яна айтиб бераверарди:

– Мен сафарга борганимда сенлар ҳали дунёга келмаган эдиларинг. Мен тижорат иши билан Карачи шаҳрига сафарга отландим. Олиб борган ун, майиз ва бошқа молларимни фойдасига сотиб, Карачи шаҳрини айланиб томоша қилдим. Расталарда мол харид қилиб юриб, бор ҳамёнимни ўтирлатиб қўйдим. Бошим қотиб, кимга мурожаат этишимни билмай, изтироб чекиб турсам, ўша ерлик бир киши келиб, нима бўлганини сўради. Мен бошимга тушган савдони айтиб бердим.

– Биродар, хафа бўлманг. Мен билан юринг, – деб шаҳар ҳокимининг олдига бошлаб борди. Бўлган воқеани ҳокимга тушунтирди. Ҳоким исминини,

қолдириб, ўзи ҳозирги еримизга туташ пастки вақф
ерни сотиб олиб жой қилган. Шийпон атрофида
паст-балад икки-уч таноб ер бўлиб, у ер қаровсиз,
ташландиқ, чакалакзор, қайрағочзор эди. У ерлар
дадангнинг кўп меҳнати эвазига эпақага келган. Даданг
бир сўзли, айтганини қиладиган, мўлжалаган ишни
албатта бажарадиган инсон эди. Ниятига ҳам етди.
Жойни бог-роғга айлантирди-ю, аммо... ўзи роҳатини
куролмади. Даданг бог меҳнатини ўзи бажарар, кучи
етмаса мени ёки одам ёллаб ишлатарди. Қалам ҳақининг
ҳаммасини шу ерни обод қилишга сарфлаган. Ўша
ердан юзга яқин қайрағоч ва бошқа дарахтларнинг
тўнкалари йигилиб қолди. Бир куни даданг менга: «Ака,
бу тўнкаларни ёриб бўлмайди, танасини саржин қилиб
олдим. Худо хоҳласа, беш-олти йил рўзгорга яраб
қолар, тўнкаларнинг ҳам бир иложини ўйлаб қўйдим.
Сиз бош-қош бўлсангиз бас», — деди. Мен дадангдан:
«Нимани мўлжаладинг?» — деб сўрадим. У кулиб:
«Ака, қишда иссиқ сандалда ўтиришни яхши кўрасиз,
шунинг учун мана шу ердан иккита ўра кавлаб, сунъий
кўмир (писта кўмир) тайёрлайсиз», — деб, кетидан, —
қалай, фикрим маъқулми?» — деб сўраб қўйди. Мен
дадангнинг маслаҳатига розилик билдирдим. Эртасига
даданг кўрсатган жойдан ўра қозишга тушиб кетдим.
У дамларда ҳозирги даврдагидек кўмир бўлмас эди.
У вақтларда бечораҳол оила кўмирга етишолмас эди.
Шунинг учун бўлса керак, катта ҳовлиларда ҳосилдан
қолган дов-дарахтларни кесиб, тўнкасини кавлаб
олиб, ўзлари ёки қўни-қўшнилар билан писта кўмир
тайёрлаб кун кечирилар эди. Баъзан ортганини сотишар
эди. Биз илгари писта кўмир тайёрламаган бўлсак-
да, кўриб, эшитиб юрганимиз учун 10-15 кун ичида
ўрани қазиб тайёрладик. Тўнкаларни аста зич қилиб
териб устини суваб, мўркон чиқариб, оловхонани ҳам
тайёрлаб, ишга тушириб юбордик. Тўнкалар бир ҳафта
тутаб ёниб, писта кўмир ҳам тайёр бўлди. Шу тариқа
қолган тўнкаларни ҳам ўраларга териб, ёқиб писта

қумир тайёрладик. Даданг тункалардан қутулганига, мен эса Робия ойингнинг уч-тўрт йиллик қишки қумир ташвишидан қутулганидан хурсанд бўлдим.

Даданг миришкор, тадбиркор, ишбилармон, қолаверса, ёзувчиликда ҳам саркарда эди.

АБДУЛЛА АКАМНИНГ ЎТИТЛАРИ

Тошкентнинг кунботар томонида Эрони деб номланган қишлоқ бўларди. Шу қишлоқда туғилиб, деҳқончилик билан шугулланган хушбичим, оғир-босиқ сўзловчи Азамат акага яқинлигим бўлгани учун ёз кезлари боғларига қовун сайлигами ё бедана овигами бориб, дам олиб қайтар эдим.

Азамат ака қариндош бўлмаса-да, ўзларини бизга яқин олиб, тўй-ҳашамларимизга келиб турар эдилар. Азамат ака бир суҳбатимизда дадамни эслаб, шундай ҳикоя қилиб берган эдилар:

— 1928-29 йил ўрта мактабда ўқиб юрган кезларим адабиёт домламиз дарс вақтида ўқувчиларга: «Мана бу китобни ўқидиларингми?» — деб араб алифбосида чоп этилган «Ўтган кунлар» романини кўрсатдилар. — Ўзи бир дона, шунинг учун тўрт-беш бола биргалашиб, китобга путур етказмай, бир-бирларингизга бериб, аҳиллик билан ўқиб чиқинглар», — деб тайинлаб, менга бердилар. Синфдошларим билан икки кунда ўқиб чиқиб, китоб таассуротларимни ўқитувчимизга сўзлаб бердим. Менинг китобга, адабиётга қизиқишимга «Ўтган кунлар» сабабчи бўлди. Ўқитувчимиз: «Ўтган кунлар»ни битган ёзувчи бизнинг Эрони қишлоғимизда меҳмон бўлган экан. Бу йил ҳам қишлоғимизга меҳмон булар эканлар. Абдулла Қодирий билан учрашув ташкил қилсак», — деган маслаҳатни ўртага ташладилар.

Мен яқин қўшнимиз Ориф амакининг Комил исми ўғли билан ўртоқ эдим. Комилга романдан олган таассуротларимни сўзлаб бердим ва шу ёзувчи бизнинг қишлоққа меҳмон бўлиб келишларини айтдим. Комил:

олқишладилар, орқада утирган уч-тўрт қариялар куз ёш қилишди. Сўнгида Абдулла акам утирганларга миннатдорчилик билдириб:

– Боболаримиз «Илмда суяги қотган кишиларнинг танаси ўтда ёнмайди, ҳаётидан сўнг халқ орасида азиз этилади, эъзозланади», деб башорат қилганлар. Шунга кўра, ёшларимиз ўқиш, илм олишга чорланиши зарур, – дедилар.

Шу куни жума эди, Абдулла акам қариялар билан бирга масжидга кетдилар.

МЕН ҚУЛОҚ БЎЛИШДАН ҚАНДАЙ ҚУТУЛДИМ?

Шайхонтоҳур даҳасининг Ширинқудуқ маҳалласида тоғаларимга ҳаммаҳалла Мухторхўжа исмли амаки бўлар эди. Кўрганларимда салом-алик қилиб юрар эдим.

1966 йил Тошкентда ер силкиниш арафасида Асомиддин тоғамдан хабар олиб қайтаётсам, йўлда Мухторжон амакимни учратиб, ҳол-аҳвол сўрадим. Мухторхўжа амаки мени уйларига таклиф қилиб, дадамни эслаб, ҳикояларини сўзлаб берган эдилар:

– Янглишмасам, 1922 йили «Ўтган кунлар» романининг бир бўлими «Инқилоб» жаридасида босилиб, одамлар уни севиб ўқишди. Даданг «Абдулла Муштум», «Жулқунбой» номи билан танилди.

Мен дадангни ун еттинчи йилдан олдинроқ Эски шаҳарда Расулмуҳаммад бобонгнинг чит дўконида куриб юрар эдим, лекин яқиндан таниш эмас эдим. 1929 йили мени қулоқ қилишиб, уй-жойимни, боғимни, шахсий дўконимни мусодара қилишадиган бўлишди. Бошим қотиб юрган кезларимда Асомиддин тоғанг учраб, у билан бирга дадангнинг олдида маслаҳатга бордим. Мулла Абдулла арзимни обдон эшитиб, қўлига қоғоз-қалам олиб, ариза битиб: «Фалон идорага учрашинг», деган маслаҳатни берди. Мулла Абдулланинг аризаси уларга маъқул тушдими, «Шахсий дўконни, боғингизни

топширинг, ўзингиз ҳукуматнинг бирор хизматига кириш», деган маслаҳатидан сўнг мени қулоқликдан бўлиб, даданга миннатдорчилик билдириш учун боғ ҳовлигизга кириб бордим. Мулла Абдулла қўлида кетмон, терлаб, боғ ишлари билан машғул экан. Мени яхши кутиб олиб, уйга таклиф қилди. Мендан ҳолаҳвол сураб, орқаворатдан ишимнинг ижобий ҳал бўлганидан хабардорлигини билдириб: «Мухторхужа ака, ҳукуматдан хафа бўлманг, ҳозир вазият шунақа», — деб кўнглимни кутарди.

Уша кезлари Қорёғди маҳаллалик Мунаввар қори акани ҳибсга олишган эди. Мен каби оми фуқаролар ҳукумат тутган йўлга тушунолмай: «Мулла Абдулла, нега шундай илми, халқпарвар инсоннинг қадрига етмай қамашди? Мунаввар қори акани жаҳид, маърифаткор дейишар эди. Жаҳид нима, жаҳидчилар кимлар?» — деб сўрадим.

Мулла Абдулла саволимни эшитиб бир ўксиниб олиб: «Мунаввар қори домла маърифат, илм эгаси эдилар. Тўхмат орқасидан шаҳид улим топдилар. Мунаввар қори ака ўз миллатини маърифатга ундаган, буюк жасорат ва ғайрат кўрсатиб, халққа танилган жамоат арбоби эдилар. Кейинги саволингизга тўхталсак, «жаҳид», «жаҳидизм» шу кеча-кундузда ёмонотлиқ билан тез-тез оғизга олиб турилибди. Жаҳидчилар ҳаракати аср большевиклар инқилобидан олдин бошланган, «жаҳид» сўзи «янги маърифат тарқатувчи» дегани. Ёшларни янги услубда ўқитиш-ўргатиш, таълим бериш, дунёвий фанлар билан таништириш, мадрасаларнинг янгисини қуриб, жамиятимизга замонавий мутахассислар тайёрлаш, илми зиёлилар етиштириш, миллат маданиятини ошириш, турмуш шароитини яхшилашга имкон яратувчилар жаҳидчилар ҳисобланади. Жамиятимизда ерли халқдан қанча билимдон зиёлилар кўпайса, уларнинг нафи оммага ҳам етади. Зиё «нур» сўзи билан боғлиқ. Зиёли — зиё тарқатувчи, нур тарқатувчи авом қалбини ва онгини

ёритувчилар, адолат, инсоф, иймон уругларини сочувчилардир. Зиёлилар чин маънода ҳалқуми покиза инсон бўлмоғи керак. Ҳар бир зиёлидан чин маънодаги зиёли бўлиб етишишлик машаққатли ишни талаб қилади, шунга кўра, ҳар кимга ҳам зиёли бўлиш насиб этавермайди», — деди Мулла Абдулла ўша суҳбат чоғида. Англашимча, саволимдан таъсирланиб, айрим масалаларга урғу бериб, аламли дардини ҳам тўкиб, сўзини давом эттирди:

— Ҳозирги зиёлиларга ҳайронсан. Назаримда, бир ёқлама енгил идрок этувчи ёлланган зиёлиларидек туюлади. Ҳақиқатдан кўз юмилади, оддий фуқароларнинг кўз унгида болалардек синашади. Калтабин зиёлилар кўрсатмасини икки қўлаб қуллуқ қилиб, мушоҳада қилмай оқни қора, қорани оқ қилиб бўяшади. Дўппи олиб кел деса, калласини келтирадиган зиёлилар иддиз ота бошлади. Зиёли эмас, зиёнлилар замонасига дуч келдик. Ҳақиқат олдида бўйин эгиш тавбадир, ўзгаси гавгодир, — деган маъноли мисол билан суҳбатни тутатдилар.

Дадангнинг олимона фикр юритиб, оқилона ва изтироб билан қилган суҳбати бир неча ҳафта хаёлимни банд қилиб юрди. Куюниб сўзлаганини мен ўзимча 1926 йил «Муштум»да босилган «Йигинди гаплар» мақоласига жамлаган бўлса керак, деган хулосага келдим...

Мухторжон ака ўринларидан туриб, авайлаб сақланган «Муштум»ни олдилар. Араб алифбосида битилган, 1926 йил 27-сон нусхада «Овсар» имзосида чоп этилган мақолани бошидан охирига қадар ўқиб бердилар.

Мақола охирида «Ер ислоҳоти муносабати билан Ўзбекистонда бошқа ислоҳотлар ҳам ясалар эмиш, деф эшитдим. Дарҳақиқат, мамлакатда ислоҳотга муҳтож масалалар кўпдир. Масалан, катталарга ақл ва басират ислоҳоти, муҳаррирларга тил ва маъно, шоирларга илҳом ва услуб (маъно бўлмаса ҳам майли), ёшларга

ахлоқ ва кийим, хотинларга жабру зулм, домлаларга дин ва салла, «Муштум» ёзишгучиларига фақат шахсларнинг ёқасига ёпиштираверишлик ва бошқа мавзулар тўғрисида уйлаб ҳам қарамаслик ва ҳоказо ислохотларга ниҳоят даражада эҳтиёж кўбдир».

ШИЙПОНДАГИ УЛФАТЧИЛИК

1974 йил бўлса керак, Асомиддин тоғам набира тўй қилдилар. Наҳордаги ошга машҳур ҳофизлар ака-ука Суфихоновларни таклиф этишган экан. Ҳофизларни машинада олиб келиш менга топширилди.

Тадбир ниҳояига етгач, тоғам ҳофизларни уйларига қадар кузатиб қўйишни буюрдилар. Хайрлашиш чоғида:

– Жияним Масъуд — Абдулла акамнинг кичик уғиллари, – деб уларга мени таништирдилар.

Ака-ука ҳофизлар: «Дадангизни қайта кўргандек бўлдик», деб бошқатдан қучоқ очиб кўришдилар. Ҳофизларнинг уйи Кўкча бозорига яқин кўчада экан. Акмалхон ака мени кўярда-қўймай уйларига таклиф қилиб, суҳбат чоғида дадам билан учрашган кезларини эслаб, шундай ҳикоя қилиб бердилар:

– Биз асли Чимкент вилоятининг Сайрам ноҳиясига қарашли Қорамурт қишлоғида таваллуд топганмиз. Ёшлигимиздан санъатга қизиқишимиз бизни Тошкентга етаклади. Устозлардан билимимизни ошириб, санъатчи бўлиб, шу билан бирга, тошкентлик ҳам бўлиб кетдик. Машҳур «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини мутолаа қилиб ғойибона мухлис бўлиб, 1934-35 йиллар бўлса керак, ака-ука маслаҳатлашиб Абдулла акамни зиёрат қилиш учун бог ҳовлигизга жарлик кучалардан йўл босиб, сўраб-истаб топиб келдик. Катта икки табақали эшик очик, шийпон атрофида акангиз бўлса керак: «Дадам уйдалар, ҳозир чақириб бераман», деб узун қозик толлар экилган йўлакдан ичкари ҳовлига йўл олди. Узоқдан урта

буйли, қорачадан келган, кулча юзли, қора соч, қора мўйловли, бошларида кўк сидирга духоба дуппи кийган киши аста бизга яқинлашиб: «Келинлар, меҳмонлар», – деб самимий қаршиладилар. Бизни дадангизнинг салобати босдими, унгайсизлик билан ўзимизни танитиб: «Мухлисингиз бўламиз. Сизни зиёрат қилгани келдик», – деб узр сўрадик. Шунда дадангиз кулиб: «Қани, меҳмонлар, марҳамат», деб ўзлари олдинда, шийпонга йўл бошладилар. Фотиҳа ўқилиб, ҳол-аҳвол сўрашиб бўлишгач, акангиз кўринди. Абдулла акам чой-нон буюрдилар. Биз хижолат тортиб ўзимизни айтдик, дадангиз: «Ўз оёғи билан кириб келган меҳмон, чақирилган меҳмондан азизроқ ҳисобланади», – деб бизни дастурхонга таклиф этиб, чой қуйиб узатдилар, биз хижолат бўлиб сукут сақладик. Абдулла акам: «Мен ҳам сиз каби ёш хонадаларнинг мухлисиман. Қани эди, сиздек хушовоз ҳофизлар кўпроқ етишиб чиқиб, янги битилган газалларни хониш қилиб, халқни хушнуд этаверишса», – дедилар. Абдулла акам:

– Сизлар, янглишмасам, табаррук Аҳмад Яссавий, қолаверса, Юсуф Сарёмий таваллуд топган жойдансизлар, – деб давом этдилар. – Мен Чимкентга қадам ранжида қилганимда Сайрамга ўтиб, Юсуф Сарёмий кулбаларида бўлиб, авлодлари билан суҳбатлашиб қайтдим. Сайрам Ислом олами оғзига тушган машҳур фарзандлар эли бўлгани учун уни дунё мусулмонлари танийди, – деб таърифладилар.

Суҳбатимиз машҳур газалчи шоиру фузалолар устида қизгин ўтиб, пешин бўлиб қолгани учун биргаликда намоз ўқидик.

Намоздан сўнг кетишга тараддудландик, дадангиз: «Бизнинг уйдан иссиқ таом емай кетиш айб ҳисобланади», – деб қайта шийпонга бошладилар.

Катта хитой лаганда шилпилдоқ келтиришди. Иштаҳа билан тановул қилдик. Чой устида Абдулла акам: «Мен қачон Чимкентга ҳордиқ чиқаришга борсам, албатта, шилпилдоқ буюраман, қимиздан сўнг

хамир таом истеъмол қилишга не етсин, сизларга бизнинг Тошкентча шилпилдоқ маъқул тушдими? Фақат қимизга қарздормиз», — деб бизни кулдирдилар.

Хайрлашиш вақтида Абдулла акамни қишлоғимиз Қорамуртта таклиф қилдим, дадангиз мамнун бўлиб: «Насиб этса, албатта, борармиз», деб ваъда бердилар.

Орадан бир-икки ой ўтказиб, Чимкентга таклиф этгани келсам, Абдулла акамнинг бир оз тоблари йўқ экан. Учинчи марта богингизга Сайрам қазиси, қимизидан олиб, кўргани келдик, ўша машҳур шийпонда улфатчилик қилдик. Абдулла акам ўша кезлари «Обид кетмон» романларини ёзиб туталлаш арафасида бўлсалар керак, «Хатиб домла» бобини мароқ билан қўлёзмаларидан ўқиб бердилар. Биз кула-кула эшитиб қайтдик. Бир оз ўтгач «Обид кетмон» босилиб чиқди. 1935-36 йиллар Тошкентда қора кунларнинг авжи палласи, биз вақтинча ўз юртимизга кетишга мажбур бўлдик. Дадангизнинг қамалганликларини эшитиб, кўз ёши тўқдик.

«БЎЙИ БАЛАНД» КЕЛИН ОЙИМ

Дадамнинг табаррук қадамлари теккан куча, маҳалла, Тошкентнинг Эшонгузар, Чақарариқ, Сузук ота, Мирлар маҳалласи, Самарқанддарвоза, Чуқурқишлоқ, Комолон, Чорсу, Хадра, Эски Жува, Янги, Эски шаҳар кўчалари борки, яёв кезиб, ёшлигимда дадам билан ҳамроҳ бўлиб юрган кезларимни кўз ўнгимга келтираман. Дадам кўчада икки қўллари орқада, хаёл суриб, худди ўзлари билан сўзлашаётгандек қадам ташлаб йўл босар эдилар. Мен ҳамроҳ бўлган кезларимда мендан гап сўрасалар ёнларида, қолган кезларда олдиларида, чарчасам, орқаларида кетаверар эдим. Баъзан дадамлар менга гапиргандек булардилар. «Ҳа, дада менга гапирдингизми?» — деб сўрасам, малоллик билан «йўқ» деб, икки қўллари орқада бошқа бир сўз демай йўлни давом эттираверардилар. Маълум

озуқа ҳисобланади. Яхши суҳбат, сифатли таом каби инсонга яхши кайфият, ҳузур бағишлайди, — дедилар.

— «Муштум»га ёзмай қўйдингиз ёки вақтингиз бўлмай бирор катта асар устида бандмисиз? — деди улардан бири. Дадам:

— «Муштум» ҳам катта йигит бўлиб, «Муштум»нинг болалари вояга етди, энди ёшларга ўрин бердим, ўзим боғ юмушларидан ортмайман, бўш вақтимда қишлоқ шароити ҳақида бир қисса ёритиш ниятидаман, — дедилар.

Кечки пайт дадамнинг олдиларига чиқсам, йўқлар. Эртаси куни келинсаломдан сўнг ойим билан уйга келсак, дадам хоналарида эканлар, дадам ойимдан тўйнинг қай тарзда ўтганини сўраб билгач, мендан:

— Келинни кўрдингми? — деб сўрадилар.

— Ҳа, дада, бир эмас, икки марта кўрдим. Келин чиройли, баланд бўйли, бўйлари бемалол шифтга етади, — дедим.

Ойим, дадам қотиб-қотиб кулишди. Шу-шу бўлди дадам бўш қолсалар эрмакка мендан «Келин қандай экан?» — деган саволларини қўймас эдилар.

Орадан 3-4 кун ўтгач, Хоним бибим Ҳожия келин бибини бизникига келинсаломга олиб келдилар, ойим катта уйга жой ҳозирлаган эканлар. Жосият, Хоним бибим, дадам дастурхон атрофида ўтиришиб, узундан узоқ яхши тилак билдиришиб, дуога қўл очишди. Келин қайтадан туриб, ўтирганларга алоҳида келинлик саломини бажо келтирди. Сўнг ўринларидан туриб, пиёладаги чойни ўтирганларга ёшига қараб олдинмакейин эгилган ҳолда узатиб чиқди. Жосият бибим қудаларига қараб:

— Чой бериш одамзоднинг зийнатидир, келинликнинг бор-йўғи келинлиги шу-да, — деб ҳавас билан сўзладилар.

Хоним бибим хурсанд бўлиб:

— Ҳа, Жосият қуда, олдингизда набираларингиз бор, тез кунда, сиз ҳам набира келинлар қўлидан

чой ичиб, юмушларидан ҳузурланиб юрарсиз, — деб кўнгилларини кутардилар.

Дадам қудалар ҳангомасидан кўнгиллари тўлиб, келиндан:

— Саидвали акам яхшимилар? — деб ҳол-аҳвол сўрашган бўдилар.

Мен аста ўрнимдан туришга тараддуллансам, дадам ўтирганларга қарата:

— Масъудвой ҳам катта йигит бўлиб тўйда тўполон қилмай тўйни яхши ўтказиб келди. Унча-мунча гапларга ақли етиб, яхши таърифлайдиган ҳам бўлиб қолди, — деб менинг тўйдан олган таассуротларимни сўзлаб, ўтирганларни кулдирдилар. — Ундан ташқари, Масъудни биздан озгина ўринли таънаси ҳам бор экан, боламаст қилмадинглар, деб ўқинмоқда.

Дадамнинг гаплари маъносига ойим тушуниб:

— Сенинг «боламаст» тўйинг бешиқдалигингда Эркин аканг билан биргаликда ўтказилган, — деб тушунтирдилар.

(У дамларда боламаст тўй деб аталган тадбир ҳозир суннат тўйи деб номланади. Боламаст дейилишининг маъноси — хатна қилувчи уста (сартарош ҳам дейилган, чунки устанинг яна бир ҳунари сартарошлик бўлганки, ҳозир ҳам шундай) келгунига қадар болани яқинларидан бири опичиб олиб, гулхан атрофида айлантирган, доира жўрлигида маҳаллани ҳам айлантириб, чарчатиб «маст» қилган. Боламаст тўйида элга ош бериш расм бўлган. Бир ёшга тўлганимда Раҳимберди амаким ўғиллари Эркинга боламаст тўйи қилганларида менинг тўйим ҳам бу тадбирга қўшилиб, дадам юртга ош берган эканлар).

Ҳожия келинойимиз ойимга севимли сингил, келин бўлиб, бир-бирларини яхши ҳурматлашар, бот ҳовлимизга тез-тез келиб турар, бошимизга тушган қора кунларда, айниқса, ойим бетоблик кезларида хабар олиб турар эдилар. Ойим Ҳожия келинойимнинг қўлларида жон берганлари ҳали-ҳали кўз унгимдан кетмайди.

Ҳожия келин ойим, дадамни, ойимни эслаганларида, мендан упкаланиб, «Абдулла поччам олдиларида мени уялтириб «Буйи баланд, шифтга етади», — деб таърифлагансиз», — дея куладилар.

Ҳожия келинойимиз дадам ва далаларини эслаб, шундай ҳикоя қилиб берган эдилар:

Эрта куз фасли эди. Кечки пайт Саидвали дадам Шайхонтоҳурдаги ҳовлимизга кириб келдилар. Нимагадир бетоқат, ташвишли ҳолатда эдилар. Асомиддин тоғангизга буюриб: «Тез мулла Абдуллани чақириб келгин», — деб илтимос қилдилар. Тоғангиз извош ёллаб, бог ҳовлингиздан дадангизни бошлаб келдилар. Икковлари қучоқлашиб кўришиб, гилос тагидаги супада тонг отарга қадар суҳбатлашиб утиришди. Тоғангиз ТошМИ талабаси эдилар. Дарс тайёрлаш билан банд бўлдилар. Мен ухламай, чой-овқатидан хабар олиб турдим. Чой олиб борсам, дадам дадангизга куюниб:

— Мулла Абдулла, ҳукумат сендан, мендан миннатдор бўлмади, раҳмат ўрнига мени бир йил қора курсида ушлашди, гуноҳим бўлмагани учун озод этишди. Билишимча, мени қайта сўроқ қилиб, яна қамаш тарадудида эмишлар. Зиёлилар бошига ёғилаётган офатдан ҳам хабарим бор. Сени чақиришимдан мақсад, бутун бўлмаса эртага сенга ҳам даф қилиб қолишлари мумкинга ўхшаб қолди. Замон тухмат, бўхтонталаб иймонсиз зиёлиларники бўлиб қолди. Сен омон қолай десанг, уйингни ташлагину вақтинчалик узоқ ўлкаларга, дашту тоғларга кет, замон тинчиши билан оилангга қайтасан, — деб қайта-қайта зорланиб тушунтирганлари ҳали-ҳали эсимда. Тонг отиши билан дадам дадангиз билан қучоқлашиб: «Бошқа кўришолмасак керак, кўришиш насиб этмаса, охиратда кўришармиз», — деб куз ёши билан хайрлашдилар. Кетар олдида Абдулла поччам Саидвали дадамга:

Ҳар кимсани та шикаста, дилхун бўлмас,

Ул мулки вафода қадри афзун бўлмас,

Дунёдаги ҳар тош бўлавермас ёқут,

Ҳар қатра сув ҳам гавҳари мажнун бўлмас, — деган рубойни ўқиб чиқиб кетдилар.

Саидвали дадам ўша кезлари уйдан бош олиб, бошқа вилоятга кетиб, қамоқдан қутулиб, ўз ажаллари билан вафот этдилар.

ТОПИЛМАГАН СУРАТ ТАРИХИ

Шийпоннинг юқори қисмида 14-15 қатор узумзор бўлиб, унда чиллаки, буваки, қора чарос, шивилғони, соҳиби, ҳусайни, ҳасайни, каттақўрғон, даройи, мускат, қирмиска ва бошқа узум навлари тартиб билан экилганди.

Баҳорда дадам ишкомнинг чириган ёғочларини, шийпоннинг кунчиқар томонига эккан толларидан кесиб янгилар эдилар. Мен обдастада сув қуйиб турардим. Дадам янги кесилган толнинг йўғон шохларни ерга қозиқ қилиб киргизар, учларини эгиб тол пўстлоғи билан боғлаб, ишком барпо этардилар. Ишкомлар тартибга келтирилгач, ток очар, хомток қилиш каби ишлар амалга ошириларди. Узум мевалари ёзнинг чилласидан то кузгача олдинма-кетин етилаверарди. Пишиқчилик маҳалида шийпондан узумзорга қараб, олтиндай товланаётган хилма-хил узумларни кўриб, одамнинг кўзи қувнардди. Узумларни ёзи билан еб, қишга ҳам ғамлаб олардик. Эсимда, ортган узумлар ширкатга ҳам топшириларди. Ширкатчилар ўзлари келиб, узумларни саватларга жойлаб олиб кетардилар. Узумлар гарқ пишган кезларида чугурчуқ, куркинаклар уларни чўқилай бошларди. Мен дадам ясаб берган тартарақлари билан узумларни кўриқлардим. Дадам эса шийпонда ўтириб, гоҳида тайёрлаб қўйилган кесакларни отиб, қушларни ҳайдардилар.

Айни пишиқчилик палласида, мен эгнимда майка-трусик, қўлимда рогатка аста ишкомдан чиқиб шийпонга келсам, дадам бир рус киши билан сўзлашиб узумзорга йўл олишди. Мен ҳам орқаларидан эргашдим.

Рус кишининг қўлида фотоаппарати бўлиб, дадамни ишқом ичида, ташқарисида расмга ола бошлади. Менинг ҳам дадам билан бирга ва алоҳида бир бош узум еб турган ҳолатимни суратга туширди. Кейин у шийпонда дадам билан бирга ўтириб суҳбатлашди-да, кетди. Мен дадамдан:

— Нимага бизни кинога олди? — деб сўрадим. Дадам:

— Кинога эмас, суратга олди. Москвадан келган экан, — дедилар.

Кейинчалик дадамдан ўша суратни сўраганимда:

— Москвадан сурат нусхасини юборишга ваъда берган эди, — деган эдилар.

Дадам сурат билан бошқа қизиқмадилар. Бироқ менинг кўнглимда ўша сурат бир умр армон бўлиб қолди.

МИСКИН ДОМЛАНИНГ КАРОМАТЛАРИ

Дадамизнинг холалари — Бувма бибининг Мурод исми утилари бўларди. Мурод аканинг юз тузилиши, буй-баста, гап-сўзлари худди Қудратилла амакимни эслатарди. Ёшлари ҳам Қудратилла амаким тенги бўлиб, Эшонгузар маҳалласида истиқомат қилардилар. Мурод ака қассобчилик билан шуғулланиб, то умрларининг охиригача биз билан борди-келдиларини узмаган эдилар. (У киши 1975 йил 80 ёшда вафот этганлар).

1961 йил тўй муносабати билан уйимизга келганларида, Мурод ака шундай ҳикоя қилгандилар:

— Мен Жосият бибининг жияналариман. Бибингнинг отаси — Азиз сўфи Тошкент ҳокими Азизбек қўлида сарбоз бўлган. Кексайган чоғида Чорсу даҳасида муаззинлик қилган. Азиз отанинг етти қизи: Зубайда, Моҳира, Убайда, Роқия, Хосият, Бувма, Жосият ва Исломхўжа исми ўғли бўлган. Исломхўжа ҳажга кетиб, ўша ерда уйли-жойли бўлиб қолиб кетган.

Хосият холамнинг Қушоқбой (1880-1937) исми уғиллари бўлиб, у киши мадрасада таҳсил кўрган, сўзга уста, шоир, Мискин тахаллуси билан ишқий шеър ва газаллар ёзардилар. Отахонни «Қушоқ домла», «Қушоқ баққол» дейишарди. Домла Девонбеги маҳаллалик бўлиб, урта буйли, қорачадан келган, юмалоқ юзли, қора соч-соқолли, келишган киши эдилар. Қушоқ домла Қўкалдош мадрасаси ёнидаги майиз бозорда мевадўкони очиб, тирикчилик қилардилар. Мен ойимнинг қистови билан Қушоқ домланинг уйларига ёки дўконларига бориб, унча-мунча юмушларга қарашиб турардим. Дўконга кўпинча муллалар келишиб, чой устида масала талашиб баҳслашиб кетиб, Қушоқ домланинг аччигини чиқаришарди. Дўконда баъзан ҳофизлардан Мулла Туйчи, Шобарот акалар танбурда Мискин домла битган газалларни ашула қилиб айтишарди. Дўконга Абдулла акам ҳам келиб турардилар. Шунда Қушоқ домла: «Бу менинг жияним», — деб меҳмонларга таништирар, тўрга ўтқазиб, муомалани қуюқ қилардилар. Абдулла акам суҳбатга аралашмай жимгина қулоқ солиб ўтирардилар. Қушоқ домла акамнинг орқаворатларидан: «Абдулла уқувли чиқди. Ёш бўлатуриб матбуотда ёзганлари босилиб турибди. Келажакда ундан яхши аллома чиқади», — деб мақтардилар. Мени эса: «Уқувинг йўқ», — деб койир эдилар.

Қушоқ домла Жосият холамларникига борганларида бизникига ҳам кириб ўтар эдилар. 1924 йили Қодир бобо қазо қилдилар. Шунда Қушоқбой домла ҳам келгандилар. Кейинги келганларида Абдулла акам билан узоқ суҳбатлашиб, янги битган газалларини ўқиб бергандилар.

Раҳимберди амаким билан бир суҳбатда Абдулла акам Қушоқбой домланинг битган шеърларини ҳавас билан ўқиб берганлари ёдимда. Абдулла акам ҳам унча-мунча шеър машқ қилиб турардилар.

Абдулла акамнинг «Ўтган кунлар» китоблари чиққанда Қушоқбой домла табриклагани Эшонгузар

маҳалласидаги ҳовлига келиб, бир кеча ётиб кетгандилар.

1936 йил Жосият холам вафот этдилар. Қўшоқбой домла бетобликлари туфайли дафн маросимида қатнаша олмадилар. Кейин фотиҳагарчиликка келдилар. Абдулла акам Қозон шаҳрига сафарга кетгандилар. Ушанда домланинг шаштлари паст, анча озган, касалманд эдилар. Орадан бир йил ўтмай Қўшоқ домла 57 ёшда вафот этдилар.

ҚОРА ДОҒНИ ЭП БИЛМАЙМАН

1962 йиллар эди. Зайниддин ҳожи исми божам мени меҳмонга таклиф этдилар. Ёши олтмишлардан ошган, ўрта бўйли, вазмин, босиқ сўзловчи Зайниддин ҳожи савдо юмуши билан машғул киши эдилар. Меҳмондорчиликдаги суҳбат отам ҳақларидаги хотираларга бурилди. У киши ҳикоя қилгандилар:

— Бизнинг асли ҳовлимиз Себзор даҳасида бўлиб, 1930-32 йилларда Тошкент атрофидаги савдо ширкатида ишлардим. Икки ўғлим ва бир қизим бўлиб, оила шароитим яхши эди. Бир куни Эски Жувада Шокирбек исми дўстимни учратиб қолдим. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Шокирбек: «Отамдан хат олдим. Хатда мени чақирибдилар. Мен Гулжага кетиш тараддудидаман. Айтишларича, Гулжа тинч шаҳар экан. Хоҳласанг, бирга олиб кетишим мумкин», — деди. Мен: «Уйлаб кўрай-чи», — дедим.

Уша пайтларда бу ерда кўзга кўринган бойларни қулоқ қилиб, қамаш авжига минганди. Шунинг учун Шокирбек билан бирга кетишга розилик билдирдим. Орадан ўн кун ўтгач, Гулжага жўнаб кетдик. У ерда Тошкент, Андижон, Наманган ва бошқа шаҳарлик фуқароларни учратдим. Улар ўз шаҳарларида қандай юмуш билан банд бўлсалар, Гулжада ҳам ушандай яшамоқда эканлар. Ҳамма ер мусулмонобод экан.

Йўл берклиги учун оиламни олиб кела олмадим ва қайтадан турмуш қуришга мажбур бўлдим. У ерда мусофир муллалар, дин зиёлилари йиғилишиб тўкмалар (зиёфат, гап) ердик. Уларнинг баъзилари ўз она юртларидаги пайтларида Абдулла Қодирий билан мулоқотда бўлганликларини эслаб, ўз хотираларини сузлар эдилар.

Раҳматли қайин отангиз — Муҳаммад Алихон асли тошкентлик бўлиб, туз-насиба билан Гулжага бориб қолганлардан эдилар. Тўкмалар у кишисиз ўтмас эди. Қайин отангиз Тошкентда ясалган танбурлари-ю, муқовасига қизил жилд тикилган «Ўтган кунлар»ни олиб келар ва галма-гал Бедялхонлик, Қодирийхонлик бўларди. Гоҳида Навоий, Фузулий газалларидан куйлаб, тўкмаларга файз киритардилар.

Бир тўкмада Шокирбек шундай ҳикоя қилган эди: «Тошкентдалигимда дадам хатларида: «Йложи бўлса, Жулқунбойни кўндириб, Гулжага олиб кел», — деб ёзгандилар. (Абдулла Қодирий бизга узоқроқ қариндош, Одилбек ҳожи амакимнинг аёли Жаннат келинойимга аммавачча эдилар). Шунинг учун мен Абдулла акамнинг уйларига бориб:

— Ўзингиз яхши тушунасиз, замон нотинч. Тинчигунга қадар таниш биродарларингиз мана бу хатда битилганидек, сизни Қулжага таклиф этибди, — дедим.

Абдулла акам хатнинг мазмуни билан танишиб чиқиб, узоқ хаёлга чўмиб:

— Иним Шокирбек, сиз кимсан Солиҳбек ҳожининг ўғлисиз. Мен эса ўз кунини зўрга тебратиб ўтган, оддий боғбоннинг фарзандиман. Мен ўз меҳнатим эвазига кун кўраман. Бешта фарзандим, ҳовли-жойимни ташлаб бесабаб, сиз айтгандек, сафарга боришимдан не фойда? — дедилар.

— Сиз ҳозирги давлатнинг сиёсатини кўз олдингизга келтирмаяпсиз? — дедим.

– Мен давлатнинг сиёсатига аралашмайман. Ўз севган ҳунарим-ёзувчилик билан овуниб, оиламни тебратиб юрибман, – дедилар жиддий.

Мен янада қизишиб:

– Сиз менинг мулоҳазали фикримга тушунишни истамаяпсиз. Замон сиёсати шу зайлда кетаверса, сизни тинч қўймайдилар. Тирноқ тагидан кир топиб, қора курсига ўтқазишлари турган гап, – дедим.

– Шокирбек, мулоҳазаларингизга тушуниб, ақлим етиб турибди. Балки менинг қисматим сиз айтганчалик булар. Биз Аллоҳнинг хом сут эмган бандаларимиз. Кир топсалар топарлар. Аммо қонунимиз бор, одил ҳукуматимиз, қолаверса, халқим борки, мени ҳимоя этарлар. Бир марта бошимдан кечирдим, билдим. Имонли кишиларга қайта қўл урмаслар, сизга ва менга хат йўллаб, келажагимни ўйлаб қилаётган илтифотлари учун биродарларимизга минг раҳмат. Подадан олдин чанг чиқариш мен учун айб ҳисобланади. Қолган умримни ҳар намозимда ишонган ёлғиз Аллоҳдан сўрайман. «Фалончи ўзга юртга кетибди», деган қора доғни ўзимга, фарзандларимга эп билмайман, – дегандилар.

Шокирбекнинг бу гапларидан дадангиз нақадар собит эканликлари кўриниб турибди, – дегандилар Зайниддин ҳожи. Аллоҳ бандаларининг ризқ-насибаларини ҳар ерга сочиб яратган экан. Қаранг, мен хорижда 20 йилдан ортиқ яшаб, сўнг тупрогимга қайтдим. Қанча-қанча беайб биродарларимизнинг хоки ўзга юртларда қолиб кетди...

УЛАР ТАДБИРКОР КИШИЛАР ЭДИ

Бир куни (тахминан 1933-34 йилларнинг баҳори эди) шийпон атрофида ўйнаб юрсам, дарвозадан биров чақирди. Дадам бог ишлари билан банд бўлганликлари учун мен югуриб чиқдим. Кучада бир нотаниш киши от билан турарди. У дадамни сўради. Мен дадамни

чақириб, отта маҳлиё бўлиб қараб турдим. Дадам меҳмон билан бир оз суҳбатлашиб турдилар. Сўнг меҳмон отини қолдириб, хайрлашиб жунаб кетди. Дадам отни ичкарига етаклай бошладилар. Мен қувониб эргашдим. Дадам отни қозиққа боғладилар. Икковлашиб отта хашак бердик.

– Дада, отни сотиб олдингизми? – деб сўрадим.

– Ҳукумат вақтинча фойдаланишга берди. Отта яхши муомала қилинса, инсон каби тушунади. Беминнат улов ҳисобланади, – деб отта таъриф бердилар.

Ўша кундан бошлаб дадам билан отни парваришлай бошладик. Учинчи ё тўртинчи куни эрта билан турсам, дадам нонуштада кўринмадилар. Отхонада от ҳам йўқ. Ойимдан сўрасам: «Даданг отни олиб қаёққадир кетдилар», – дедилар.

Эртасига кечки пайт дадам отни етаклаб уйга кириб келдилар.

– Чарчамадингизми? Борадиган манзилингиз яқинми? – сўрадилар ойим.

– Отда юрмаганим учун бир оз уриндим. Куктерак томонга бордим, – дедилар дадам.

Шу тариқа дадамнинг Куктеракка сафарлари бошланди. Дадам баъзан 3-4 кунлаб уйга келмасдилар. Мен ҳар сафар дадамнинг қайтишларини сабрсизлик билан кутардим. Уйга келганларида (от ювош бўлганлиги учун) дадам билан отни уйнатиб, суториб юрардик. Баъзан дадам мени отга миндирар эдилар.

Дадамнинг Куктеракка боришлари қанча давом этди, ёдимда йўқ. Ўша йили куз пайтида отни уйимиздан олиб кетишди.

Мен отга ўрганиб қолганим учун ойим орқали хархаша қилишим натижасида дадам тойча сотиб олиб бердилар.

Кейинчалик билсам, ўша кезларида жумҳурият раҳбарлари дадамга колхоз ҳаётидан бир асар ёзишни илтимос қилишган экан. Дадам узоқ жойларга бориб

келиш учун улов сўраган эканлар. Шунга кўра, дадамни вақтинча от билан таъминлашган экан.

Дадам «Обид кетмон» қиссалари учун маълумот тўплаб, Тошкент вилоятининг бир неча қишлоқларида, жумладан, Кўктерак мавзесида ташкил этилган Ўткин номи колхоз (ҳозирги Олмазор)да ҳам бўлган эканлар. Шу билан бирга, у ерда дўстлар орттирган эканлар. Ўшалардан бири машҳур соҳибкор богбон Иноғом ота эдилар. Иноғом ота менинг кўз ўнгимда «Ўтган кунлар»даги Ҳасанали мисолида гаудаланадилар. У киши бошимизга огир кунлар тушганда бизга маънавий ва моддий кўмак берганлар.

Эсимда, 1945 йили Ҳабибулла акамни ҳибсга олиб кетишганида отахон келгандилар. Ўшанда:

– Акангда нима айб? Бегуноҳ дадангнинг ўгли бўлгани учун қамашдими? Ҳукуматнинг ишларига тушунмай қолдим-да, – деб кўз ёши қилгандилар.

Иноғом ота умрларининг охирига (1961 йил) қадар оиламиз билан борди-келдини узмадилар.

Бир куни отахон ҳикоя қилган эдилар:

– Мулла Абдулла билан танишганимдан сўнг бир мунча вақт ўтгач, мени Инжиқободаги ташландиқ каттагина боққа олиб бордилар. «Ота, мана шу богни ёзувчиларга беришди. Сиз богбон бўласиз. Шу қаровсиз ерларни боғу бўстонга айлантирсангиз, сиздан келажақда «Шу богни Иноғом ота яратган», деган гап қолади», – дедилар. Мен розилик билдириб, ишга киришиб кетдим. Ёнимга 4-5 та ёрдамчилар ҳам беришди. Улар орасида Зиёвуддин қори Бобоҳон ўгли ҳам бор эди. Мулла Абдулла тез-тез келиб, бог ишларимиздан хабардор бўлиб, баъзи маслаҳатларини бериб кетар эдилар. Бир келишларида китоб олиб келиб, бизга тарқатдилар. Мен тушунмай у кишига қарасам: «Бу ўша Кўктеракка қатнаб юриб битган «Обид кетмон» асарим. Китобнинг тугилишига сизнинг ҳам ҳиссангиз кўшилган», – дегандилар.

Бог ишлари юришиб, тезда кўзга ташлана бошлади. Мулла Абдулланинг таклифлари билан кичик бир шийпон барпо этдик. Ёз ойи бошланиши билан шанба, якшанба кунлари богдан дам олгувчиларнинг оёғи узиламай қоларди. Биз — ёрдамчилар богнинг бир чеккасига шинамгина жой қилиб олгандик. Мулла Абдулла келсалар, намозни бирга ўқирдик, мулоқотда бўлардик. Зиёвуддин қори Мулла Абдулланинг суҳбатларидан мамнун бўлиб: «Жулқунбой акам хуб Худо берган инсонлар-да, диний, тарихий, адабий билимлари пухта. Қайси биридан суҳбат кетса, исботдалили билан тушунтириб берадилар», — деганди.

Мулла Абдулла боққа келишлари билан ёшлар дарров уз давраларига олишиб, нималарнидир ўқиб беришар, саволга тутишар эди. Мулла Абдулла эринмай, соатлаб ёшларга тушунтирардилар. Бир сафар келганларида шундай суҳбат узоқ вақт давом этди. Мен: «Қоринлари ҳам очиб кетгандир», — деб раҳмим келиб, суҳбат бўлаётган жойга бориб, икки бош бармоғимни қулоқларим остига олиб бориб, у кишига қарадим. Мулла Абдулла менга бош силкиб қўйдилар-да, бир оз ўтгач олдимга келиб: «Кўп тушунган инсонсиз-да, сиз бўлмасангиз намоз ҳам қазо бўларди», — дедилар.

Мулла Абдулла бир гал: «Ҳозирги ёшлар-ку, майли, ўрта бугиндагилар мендан «Худо борми?» — деб сўрашади. Мен: «Ишонганга Худо бор, ишонмаганда йўқ», — деб жавоб бераман», — дея ранжиб қўйгандилар.

Мулла Абдулла дам олгувчиларнинг баъзиларини ёқтирмас, улардан узоқроқ бўлишга ҳаракат қилиб, биз билан суҳбатлашиб қайтар эдилар.

Мулла Абдулланинг бошига қора кунларни келтирган ўша нокаслар мени ҳам ёқтирмас эдилар. Уларнинг ичида ичкиликка, маишатга берилганлари ҳам бор эди. Бир куни ўшалар дўконга чиқиб келишимни илтимос қилишди. Уларнинг ҳурмати учун «хўп» деб йўлга тушдим. Орқамдан Нуртой лақаблиси келиб, 2-3 та ҳалиги «қуриб кетгур»дан олиб келишликни буюрди.

Мен умримда шиша ушламаганман. Йўлда «шайтон суви»ни қандай олиб келаман, деб хаёлланиб кетдим. Дўконга кириб, сотувчидан ҳамма буюрганларини олдим-у, навбат «шайтон суви»га келганда ийманиб: «Икки-учта қалигидан беринг, уни олиб бориш учун бир бола ҳам топиб берсангиз», – деб илтимос қилдим. Сотувчи менинг андишамга тушуниб: «Отахон, бир йўлини қиламиз», – деб кулиб ичкарига кириб кетди. Оз вақт ўтмай, икки метрча келадиган канопога «шайтон суви»ни боғлаб берди. Сотувчининг тадбиркорлигига раҳмат айтиб, каноپни дала йўлидан судраб, манзилга етиб келдим.

Кўзлари тўрт бўлиб турганлар қўлимдаги тутунни олишди, «шайтон суви»ни пайқамай: «Отахон, айтганим йўқ эканми?» – деб сўради Нуртой. Мен орқамга ишор қилиб, каноپни унинг қўлига тутқаздим. Нафслари ҳакалак отиб турганлар хохолаб кулиб юборишди. Кейин менга бошқа бундай юмуш буюрмадилар.

Бир оз вақт ўтгач, боғ ишлари йўлга қўйилди-ку, деган баҳона билан у даргоҳдан кетдим.

Кейин эшитсам, мулла Абдулла: «Намозхон отахонга шундай юмуш буюрасанми?» – деб Нуртойни роса койиган эканлар.

Мулла Абдулла билан гойибона таништирган Отабек, Анвар ўғилларим, Кумуш, Раъно қизларим бўлса, «Обид кетмон» орқали мен у киши билан қадрдон дўст бўлиб қолдим. «Обид кетмон» лотин алифбосида босилмаганлиги учун ўқий олмадим. Мулла Абдулланинг оғизларидан мазмунини эшитдим. Кейинчалик набираларимга қайта-қайта ўқитиб, данагидан магзини ажратиб ўқиб олдим.

МАСЪУЛИЯТЛИ АДИБ

1948 йил тиббиёт институтида ўқиб юрган кезларим. Умумий фанлар қатори биохимия фани ўқитилар экан. Бу фан биз учун нотаниш, қийин, математика фани каби формулалардан ташкил топган, мураккаб эди.

Биохимияни Маҳмуд Ҳакимий олиб борар, дарсдан қолмай, маърузаларини диққат билан эшитар эдик.

Маҳмуд домла камгап, зукко, ўз фанининг билимдони, талабчан олим эди. Домла тугма хаста бўлганликлари учун бўлса керак, қиш-қиров фаслида институт ҳудудидаги икки хонали уйда, ёзда эса шахсий ҳовлиларида истиқомат қилар эдилар. Домла ҳар бир талабанинг исми-насаби билан қизиқиб, исмининг маъносини суриштирар, билмаса, ўзлари тушунтириб берар, дарслари қийин бўлгани учун бўлса керак, маъруза вақтида мумтоз шоирлар ғазалларидан ёддан ўқиб, ғазал мазмунини мароқ билан тушунтириб ўтар, сўнг дарсни давом эттирар эдилар. Домланинг яна бошқа хусусиятлари, талабаларга ўз ўғитларидан сўзлаб, насиҳат тариқасида: «Ҳар бир талаба масъулиятли бўлиши керак. Ишда ҳам, жамоатчиликда ҳам, оилада ҳам, айниқса, бола тарбиясида масъулият катта ўринни эгаллайди. Турмушда меҳмон кутишдаги масъулиятдан, меҳмон бўлишдаги масъулият зўрроқ. Чунки киши бирор жойга меҳмонга борса, у ўз обрўси билан кетиши керак. Мезбон келиб-кетган меҳмоннинг яна келишини орзу қилиб қолсин. Ҳали мен шуни меҳмон қилиб юрибманми? Энди сира келмасин-е, деган фикрга бормасин», — деган ва шунга ўхшаш ҳикматта йўғрилган насиҳатлар қилар эдилар.

Домланинг дарслари тамом бўлиши билан, гоҳида ухламай имтиҳонга тайёрлана бошлардик. Домла юқорида зикр этилган ўқув даргоҳида, уйларида имтиҳон олар эдилар. Домла диванга тескари утириб, бирор нарса ўқиш билан машғул бўлардилар. 3-4 бола эса жавобга тайёрланарди, кимда-ким тайёр бўлса, домлага яқинлашарди-да, имтиҳон топшириб, билимига яраша баҳосини оларди. Домла тескари қараб ўтирганлари билан жавобга тайёргарлик жараёнини аниқ билардилар. Баъзи талабаларнинг жавобини охиригача эшитмай: «Сиз масъулиятингизга хилоф иш қилдингиз. Кўчирмачилик билан шугулландингиз», — деб мулзам қилиб, чиқариб юборар эдилар.

Кейинчалик билсак, домла утирган диванлари тепасида кузгу урнатилган бўлиб, ким имтиҳонга қандай тайёрланганини куриб утирар эканлар.

Мен уч кеча-кундузни уйқусиз ўтказиб, қийин формулаларни ёдлаб, имтиҳонга уч дўстим билан кирдим. Домла мен ва яна бир дўстимга тикилиб қараб мулоимлик билан: «Сизлар ухламай дарс қилибсизлар Шунга кўра, сизлардан бутун имтиҳон олмайман», - деб чиқариб юбордилар.

Мен кейинги кунлари бошқа имтиҳонларни топшириб, домланинг хоналарига кирсам, кунлар анча илиб қолгани сабабли Бешёғочга яқин Янгиободдаги уйларига кучиб кетган эканлар. Ёзги таътилга чиқишдан олдин уч дўстим билан қўрқа-писа домланинг уйларига кириб бордик. Домла олди очиқ айвонда яхши кайфият билан кутиб олдилар. Менга: «Масъуджон, дори ичмай келдингизми?» - деб ўтиришга рухсат этдилар.

Домла ҳар биримиздан ҳол-аҳвол сўраб, менга тикилиб: «Сиз ҳув анави олма дарахтига чиқиб олма қоқинг, сизлар челаққа олма теринглар», - деб илтимос қилдилар. Мен уялинқираб, оёқ кийимимни ечиб, олма дарахтига чиқдим. Қирмизи эртапишар олма шохларини аста силкитдим. Олма бирин-кетин тўкила бошлади. Домла: «Қаттиқроқ силкитинг, қоқинг!» - деб буйруқ бердилар. Мен буйруқларидан дадилланиб кучим билан олма шохларини силкита бошладим. Пишган олмалар тутдай тўкилди, ўртоқларим олмаларни челақларга теришди.

Мен дарахтдан тушиб, кийимларимни қоқиб, айвонга келдим. Домла: «Раҳмат, ўғлим. Мана бу вазага яхши пишган олмалардан келтиринг», - деб илтимос қилдилар.

Айвонда оғоч новдаларидан тўқилган курсига ўтиришиб, олма тановул қилдик. Домла бир дона яхши пишган олмани қўлимга тутқазиб: «Шу олма таркибида бўлган моддаларни таърифлаб беринг», - деб шу тариқа дўстларимга бошқа мавзуда оғзаки савол бериб, тайёрланишга ижозат этдилар. Мен қалам,

қоғоз олиб олма таркибидаги манназа, фруктоза ва глюкоза формулаларини ёзиб, домлага бердим. Домла қоғозга куз ташлаб мамнун бўлиб: «Ўғлим, баҳоингиз яхши, агар беш баҳо олишни истасангиз, қўшимча савол бераман», — дедилар. Мен: «Билимим тўрт баҳога лойиқ. Стипендияга илинсам бас», — деб қувондим.

Ёзги таътилдан сўнг ўқишлар бошланди. Кунларнинг бирида қайсидир дўстим мени Маҳмуд ака йўқлаганларини етказди. Мен ҳайрон бўлиб дарсдан кейин ҳузурларига кирдим. Маҳмуд ака ҳол-аҳвол сўраб: «Сенинг Абдулла акамнинг ўғли эканингни яқинда билдим. Ҳабибуллани яхши танир эдим, бечора аканг айбсиз даданг учун қамалганидан хабардорман. Замонамиз зиёлилари ичида инсоф, диёнат, иймон унутилиб, ўрнига хиёнатчи, сотқин, адолатсиз, виждонсиз зиёлилар куни туғилди. Улар танасида тўтрилик, ростгўйлик, шафқат уруғлари қолмади. Бу кунлар вақти келиб унатилади, ҳур замонлар келади, яхши инсонлар номи абадий яшайди, ҳақиқат букилади, лекин синмайди. Абдулла акамнинг «Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлидур», деган чуқур маъноли сўзлари магзида ҳар бир инсон бажарадиган масъулиятли юмушининг олдингисини кейингисига таққослаб фикр юритсин, деган мазмун келиб чиқади.

Абдулла акам билан анжуманда бирга бўлганману, саловатлари босиб, яқиндан суҳбатлаша олмаганман. 1934-35 йил бўлса керак, дадангизни Акмал Икромов ҳузурига таклиф қилиб, «Ўтган кунлар» романини қайтадан нашр этишини ва олдиндан нақд катта сумма берилажагини билдиради. Шундай шарт биланки, «Ўтган кунлар»да ёзилган икки жумла сўзни, яъни: «Ўрта Осиёни руслар босиб олган ва ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қушида эди. Авлиёота Устидаги рус аскарлари билан туқнашишимизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонона ўришиб, шаҳид бўлди», деган сўзларни ўзгартирасиз ёки олиб ташлайсиз», — деб сўраган эканлар.

Абдулла акам унинг сўзини тинглаб:

– Мен ўз гоямга содиқ ёзувчиман, гоёмни сиёсатга аралаштириб, романимнинг руҳини туширмайман, тарихни сохталаштириб халқимни алдамайман, менинг «Ўтган кунлар» романим ўзбек оиласига чуқур сингиб кирган, халқим олдига нима деб жавоб бераман? Билъакс, романимнинг мавзуи тугрисида «Мозийга қайтиб иш кўриш хайрли, дейдилар. Шунга кўра, мавзуни мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгиладим», деганман. Шунга кўра, истагингизга рози эмасман, – деб хайрлашиб кетган эканлар.

Бундай гап-овозалар матбуотда эълон қилинмаган ва қилинмас ҳам эди. Юқоридаги гап-сўзларни мен дўстим Отажон Ҳошимдан эшитиб эдим. Отажон Ҳошим билан мен дорилфувунда танишган, дўстлашганман. Отажон билан суҳбатимда Фитрат, Чўлпон ва Абдулла акамни ҳурмат билан тилга олиб: «Улар улуг ўзбек халқидан етишиб чиққан тугма олим, шоир, ёзувчиларимиз, уларни авайлаб сақламоғимиз зарур», – деб эди. Отажон ўзини Абдулла акамга қиёслаб: «Мен ҳам деҳқон оиласида туғилдим, ўқидим, машаққатли изланишда олим бўлдим, лекин миллатимга манзур бўладиган асар ёзолмадим. Дадам раҳматли менга: «Мана, катта йигит бўлдингиз, сизнинг ёшингизда ҳазрат Навоий Фаридудин Аттор асарларини ўқиб туширган эканлар. Мен оддий кетмончи деҳқонман, сизга Атторни ўқитолмайман. Шу боис ўқинг, Отам, ўқиб одам бўлинг, вақти келиб менга шаҳар олиб берманг, Отабек бўлманг, майли Отатурк бўлманг, шу Отатурк отанинг жони бўлинг, Отам. Ўқдингизми?» – деб зорланиб қилган насиҳатларини қисман адо этган бўлсам-да, ҳали Абдулла акамдай фидойи, зиёли фарзанд бўлиш даражасига етганим йўқ», – деб ўксинган эди.

Уша йиллари матбуотда Сотти Ҳусайннинг «Ўтган кунлар» ҳақидаги танқидий мақоласи босила бошлади.

Мен мақоланинг ҳар бир сонини диққат билан ўқиб бориб, танқидчидан ранжидим, адабиётга қизиқишим бўлса керак, С.Ҳусайнга нисбатан нафратландим.

Ўша кезлари Отажон Ленинградда таҳсил олар эди. Таътилга келди. С.Ҳусайннинг қилмишини Отажонга тўкиб сочдим. «Ўзбек пешонасига энди битган романни танқид остига олишга қандай журъат этди?» – деб савол билан Отажонга мурожаат этдим. Отажон оғир-босиқ, ҳар бир сўзни тошу тарозига солиб мулоҳаза юритувчи инсон бўлгани учун мен келтирган «Шарқ ҳақиқати» газетасини кўздан кечириб, аста менга гикилиб: «Маҳмуд ака, сиз адабиётчи бўлмасангиз ҳам ҳар бир яратилган асарни ўқиб қизиқасиз. Бизнинг соҳамизда янги битилган асар танқидий мулоҳаза қилиниб, таҳлилдан ўтказилади. «Танқид — келажакнинг мевасидир», дейилишининг маъноси, ўша эдиб келажакда ёзадиган асарининг меваси яна ҳам калққа ёқадиган бўлишига ёрдам беришдан иборатдир. С.Ҳусайн улкан асарга қўл-уриб, тер тўкиб, ўзини катта иновдан ўтказди. Абдулла акамнинг «Ўтган кунлар»и танқидий таҳлилга муҳтож роман эмас эди, ундаги бирор жумлани ёки сўзни олиб ташлашга муҳтожлик йўқ. Роман шунчалик халқ тилидан, халқ юрагидан, ҳаётидан олиб ёзилган асарки, ундаги бирор жумла ёки сўзни алмаштириш, ўзгартиришга ўрин йўқ. Асар эз гоёсига, йўналишига эга. Буни ҳам ўзгартиришга ҳаёт қонуни йўл бермайди. Роман бамисоли пишиқ, ўркам қурилган иморатга ўхшайди. Шунга кўра, «Ўтган кунлар» қанчалик танқид қилинмасин, асрлар оша яшайдиган меъморий обидаларга ўхшатиб ёзилган сардир. Агар асарни иморатга қиёсласак, Абдулла кам иморатларини сувга, оловга, бўронга, силкинишга идамли қилиб қурганлар. Бунёд этилган қасрлари сарлар оша умр кўради. Шундай экан, танқидчи ўз хатосини сиртда бўлмаса, юракдан тан олишга ишончим комил», – деган эди.

кийинтиради. Биз адиблар ва санъаткорлар уларга маорифий, маънавий озуқа берамиз», — дедилар. Залда кулги, қарсак бўлди. Шундан сўнг залда жонланиш бошланди. Абдулла акамнинг саловати босдим, асосий савол берувчилар ўқитувчилар бўлди, талабалардан кам савол тушди. Саволлар «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романининг ёзилиш тарихи, қайси манбаларга асослангани, асосий қаҳрамонларнинг тақдирларига доир эди. Абдулла акам барча саволларга қисқа ва лўнда, тушунарли қилиб жавоб қилдилар. «Келажақдаги режаларингиз қандай?» деган саволга шундай жавоб берганлари эсимда:

— Мен қўлингиздаги романларимга материал излаб қайси шаҳар, туман қишлоқларда бўлмай, ёши улуг отахон, онахонлар билан суҳбатлашдим, тирик тарих шоҳидларига савол билан мурожаат этиб, улар оғзидан эшитган тарихий маълумотларни ёзиб олавердим. Сўнг керакли тарихий далилларни, ўзим ўқиб билган китобларга солиштириб, қўлингиздаги романимга ишлатдим. Тарихий жиҳатдан романга сигмайдиганларни ажратиб, тартиб билан йиғиб боравердим. Мана шу тартиб бериб борган сатрларим мени янги режалаган романим учун туртки бўлди. Янги битадиган асарим ўзимга аён, кўп тер тўкишни талаб этади. Сизларга эса ҳозирча сир. Мени кўп ўйлатадиган, ташвишлантирадиган сир, янги асаримни ўқиб, мухлисларим олдинги асарларимни ўқимай қўйишармикан, деган мулоҳаза менга тинчлик бермайди, — дедилар.

Учрашув кечаси охирида театр бош режиссёри Маннон Уйғур Абдулла акамга мурожаат этиб, театрда «Ўйланиш»дан бошқа асарларни ҳам таржима қилиб кўмаклашишларини илтимос қилди. Кеча охирида Абдулла акамнинг таржималарида саҳналаштирилган Гоголнинг «Ўйланиш» деган ичак узилди асарини томоша қилдик.

1937 йил ёзги таътилга чиқиш кези, бир партада ўқийдиган синфдошим Масъуда исмли қиз менга:

– Дадангиз нега Лола исмини ёмон отликқа чиқариб, Раъно номини мақтаганлар? – деди аччигланиб.

Мен унинг сўзига тушунолмай:

– Очикроқ айтинг, – дедим.

Масъуда бир оз ўзини босиқ тутиб:

– Биласанми, опамнинг исми Лола, Лола опам «Меҳробдан чаён» романида Лолани «Мола опам» йўсинда ёзилганини тушунтирди, – деди.

Мен у кезларда романнинг номини эшитган бўлсам-да, ўқимаган эдим. Дадамнинг хоналарида тахлоглиқ китоблар орасидан «Меҳробдан чаён» романини олиб варақлаб, исм таърифлаш жумласини қайта-қайта ўқиб, бир оз тушунгандай бўлдим, сўнг синфдош қиз билан бўлган можарони дадамга сўзлаб бердим. Дадам сўзимни тинглаб бўлиб:

– Балки синфдошинингнинг опаси ҳақдир, – деб кулдилар. – Менга шахсан Гули Раъно исми жисмига монанд бўлгани учун Раъно номи қаҳрамонни танладим. Бунинг исботи — ўзинг кўриб турган боғимизда ҳар турли гуллар гунчалаш, очилиш тараддудида. Эртаиндин қийгос нафис очилган гулларнинг ўзига хос чиройи, димоққа ургувчи ёқимли ҳиди киши дилини қанчалар хушнуд этади.

Мен Гули Раънони кўрмаганлигим учун дадамдан гулзорга ишора қилиб:

– Қайси бири гули раъно бўлади? – деб сўрадим.

Дадам:

– Бу гулнинг чиройи, ҳидини бошқа гуллар кўролмай, ораларидан узоқлаштиришган. Шу сабабли бу гул танҳо ердан жой танлаб, ўзини муҳофаза этиш учун хилват тор тепаликларга кетиб қолган, – деб тушунтирдилар.

Уша кезларда қўй-сигирларни яқинимиздаги жарликда ўтлатар эдик. Ўзимдан каттароқ

қилиб, кунглимизни хушлаб турардилар. Дадангининг шундай ҳикояларидан бири эсимда қолган эди:

Абдулла акам бог ишлари учун икки кишини ёллаб келибдилар. Иш бошланмасдан олдин тўйиман нонушта берибдилар. Ўзлари улар билан бирга ўтириб, ёлланганлардан бирининг чимхўрлигини, иккинчисининг гапхўрлигини англаптилар. Шу кун ишни тутатиб, кечки овқатдан сўнг икковига келишилган пул баҳосининг уч кунлигини бериб, хайрлашибдилар. Уларнинг чимхўри пулнинг чўғи кўплигини сезиб, Абдулла акамга: «Мулла ака, бизга ишонасизми? Ахир уч кунлик ҳақимизни берибсиз?» – дебди. Абдулла ака: «Мен розиман, ишим битди», – деб жавоб берибдилар. Гапхўри тушунмай, қайта сўраган экан, Абдулла акам кулиб: «Бўлмасам билиб олинглар, кам овқатланган ҳам, кўп сўзлаган ҳам кам ишлайди», деб уларни кузатиб қўйган эканлар.

Ерлар тўнкалардан озод бўлгач, кейинги йили паст-баланд ерларга қовун, тарвуз, қовоқ экилди. Ер кучли бўлгани учун ҳосил яхши бўлди, тарвузнинг бир донаси бир замбилга сигар эди. Босволди қовун яхши биттанидан, бир донасини беш-олти киши бемалол тановул қилар эди. Абдулла акам мени чақириб, қовун-тарвуз бериб юбордилар. Яна тайинлаб: «Сенларнинг меҳнатларинг эвазига ҳосил яхши бўлди, келиб олиб кетгин», – дедилар. Эсимда, келаси йили Абдулла акамни кўрай деб келсам, шийпон рўпарасидаги девор тагидан узун ўқ ариқ олиб, ўзлари терак қаламчаларини экаётган эканлар. Мен ёрдамлашдим. Шунда Абдулла акам: «Қосимбой, мана шу экилган қаламчалар 5-6 йилда иморатбоб бўлиб етишади. Кўчага салқин тушади», – деган эдилар. Богларингда ишлаб орттирган менинг ҳунарим пахсачилик бўлди, бошқа ҳунарим бўлмагани учун пахсачилик, саржинчилик қилиб, умримнинг охирига қадар меҳнат қилдим. Меҳнатдан, ҳалолликдан, тўғрилиқдан инсон хор бўлмас экан.

Қосим ака қачон бизнинг кўчамиздан ўтиб қолсалар, баланд овоз билан: «Қани мени Жулқунбой акам!» – деб кўз ёши қилиб, ёдга олар эдилар.

АБДУЛЛА АЛАВИЙНИКИДАГИ ҲАШАР

Фольклоршунос олима Музайяна Алавия куйидагиларни сўзлаб берган эдилар:

– Абдулла акамни мен тоғам, Абдулла Алавий қатори ҳурматлардим. Абдулла Алавий онамнинг кенжа укалари. Улар билан ёшлигимиздан бир ҳовлида ўсиб катта бўлганмиз. У кишига ака деб мурожаат этардик. Акамнинг умрлари қисқа экан, 1930 йилларда 27 ёшларида оғир хасталиқдан вафот этганлар. Тоғам 1927 йилда Ленинграддаги Шарқшунослик институтини тугатиб, Самарқанд дорилфунунида дарс бердилар. Пойтахт Тошкентга кўчирилиши муносабати билан акамни ҳам Тошкентга ишга таклиф этишди. Тоғам Бешёғоч даҳасининг Чақарариқ мавзесидаги кичик ҳовлида яшардилар. Абдулла Қодирий хаста акамни ҳурматлаб, тез-тез хабар олиб турар эдилар. Кунларнинг бирида тоғамдан хабар олгани ҳовлига келсам, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Ғулом Зафарий келишиб, ҳовлининг бир четига товўқхона қуришаётган экан. Тоғам курсида ўтириб, ҳашарчиларнинг ишини томоша қилиб, уларни кулдириб ўтирган эканлар. Тоғам мени кўриб, хаста чехралари ёришиб, хурсанд бўлиб чой-дастурхон тайёрлашни буюрдилар. Меҳмонлар қўлларини ювишиб, дастурхон атрофига ўтирдилар. Абдулла акам билан Ғулом Зафарий намоз ўқиш учун ичкари уйга киришди. Чўлпон домла акамга: «Хуш, бутунги ташрифимизга нималар битдингиз? Қани, ўқиб кўрайлик», – деб мурожаат этдилар. Тоғам кулиб, чуқур-чуқур нафас олиб, тайёрлаб қўйган икки варақ битикни Чўлпонга узатдилар. Чўлпон овоз чиқариб ўқий бошладилар ва олим шогирдларидан мамнун бўлиб: «Ҳозирги замонамизда долзарб мавзуда ёзибсиз,

рухсат этсангиз, матбуотга ўзим элтиб бераман», – дедилар. Абдулла акам билан Гулом Зафарий пешин намозини тутатишиб, дастурхонга ўтиришди. Иссиқ таомни тановул қилишиб, чой ичишди. Абдулла акам тоғамнинг ҳолатларига ачиниб: «Иним, илмий, ижодий ишларингизни тўхтатиб, соғлигингизга қайғурмогингиз даркор. Маслаҳатимга кўнсангиз, об-ҳавоси мусаффо Бўстонлиқ, Хумсонда дам олиб қайтасиз, сиз каби хасталарга кучли таом, мусаффо ҳаво зарур», – деб акалик маслаҳатини бердилар. Суҳбат охирида улар тоғамга сиҳат-саломатликлар тилаб, қўзғалишди. Ўша сафарги келишганини кейин билсам, олдинги келишганида беш-ўн дона бебош товукларни кўришиб, «Инда сақлангани дуруст бўлади. Ҳовли ҳам озода туради», – деб катта бошларини кичик қилиб, Абдулла акамнинг кенгашлари билан ҳашар уюштиришган экан.

ҲАЛОЛЛИК МЕНГА СУТ БИЛАН КИРГАН

1940 йил бог ҳовлимизга яқин жойлашган 22-сонли етим болалар уйи бўлар эди. Тарбиячи ва катта ёшдаги рус забонли болалар богимиз этагидаги ёнгоққа тез-тез келишиб, ўзбошимчалик билан берухсат ёнгоқ қоқиб кетишар эди. Бир куни уларга: «Нега берухсат қоқасанлар?» – деб танбеҳ берганимда: «Сен ҳалқ душманининг фарзандисан, сенга ким қўйибди ёнгоқни қўриқлашни?» – деб мени калтаклаб, бошимни қонга белашган эди. Ҳимоя қилишга келган Қудратилла амаким ҳам калтак зарбидан бош, бетлари жароҳатланиб, қонга бўялардилар. Биз у вақтда «ҳалқ душмани» тамгаси билан кун кўрардик, иложсиз эдик...

1950 йил кунларининг бирида Қудратилла амаким дадамнинг ижодхоналарига келиб, дадамни хотирлаб, ўтганлар руҳига қуръон тиловат этиб, кўз ёш қилдилар. Амаким мудҳиш кунларни эслаб:

— Абдулла акам бечора «Етим-есирларнинг ҳаққи бор», — деб боғда етиштирган ҳўл меваларидан етимхонага жўнатиб турар эдилар. Сара меваларни замбилларга авайлаб жойлаганлари ҳали-ҳануз кўз олдидида турибди. Шунга ҳам ўн уч йил бўлди. Ҳамон акамдан хат-хабар йўқ. Шояд, сизларнинг бахтингизга омон бўлсалар, қутулиб келиб, бағриларига олсалар, — деб хўрсиндилар. Кейин бир нимадан ҳадиксирагандай шивирладилар: — Хабаринг борми, ўттиз еттинчи йилдагига ўхшаш қама-қама бошланди. Сен ўзингга эҳтиёт бўлгин, — деб қайта-қайта огоҳлантирдилар.

Амаким ўшанда дадамнинг дилтортар дўстлари билан бўлган суҳбатларини ёдга олиб, шундай ҳикоя қилиб бергандилар:

— Эрта баҳор эди, акам бир оз бетобланиб юрганликлари учун жума намозини биргаликда ўқидик. Чой ичиб, суҳбатлашиб ўтирганимизда болалардан кимдир: «Меҳмонлар келишди», — деди. Мен ҳовлига чиқсам, олдинма-кетин Ғози Юнус, Ғулом Зафарий, Чўлпон шийпонни томоша қилиб туришибди. Меҳмонларни ичкари ҳовлига бошладим. Фотиҳадан сўнг бир-бирлари билан ҳазил-мутойиба аралаш ҳол-аҳвол сўрашдилар. Ғози Юнус ҳазил-мутойибага киришиб:

— Мулла Абдулла, матбуотда кўринмайсан, дўстларга кўриниш бериб турсанг, сендан қалам ҳақи сўрашмайди-ку, — деб ҳаммани кулдирдилар. Ғулом Зафарий:

— Мулла Абдулла қиши билан вақтни зое ўтказмаган кўринади, мана, эрта баҳор, қоралаганини энди оққа кўчириши керак ёки деҳқончилик режаси билан банддир, — дедилар.

Дастурхон тузаб, меҳмонларга чой тортилди. Ғози Юнус менга:

— Қудратилла, аканг ҳойнаҳой меҳмонларни иссиқ таомсиз жўнатмас, бунга ишончим комил. Янгангизга қазилик шилпилдоқ устига кўк сомса буюринг. Ҳа, айтгандек, Ҳадича опам (Ғ.Юнус рафиқалари) сизга салом юборибди, деб қўй.

Чулпон «Ўзи келган меҳмоннинг иззат-хурмати...» деб бошлаган сўзини охирига етказмай, Ғози Юнус бўлди:

— Тушундим, менинг сазй-ҳаракатим сиз — азиз миллатим учундир, — деб утирганларни кулдирдилар.

Абдулла акам суҳбатда сўзланаётган гапларга кулиб, унча-мунча жавоб бериб утирмадилар. Акамнинг хусусиятларидан бири — суҳбат чоғларида қулоқ бериб, тинглаб, ҳар ким билан ҳам очилиб сўзлашмас эдилар. Чулпон ёш, Гулом Зафарий ва Ғози Юнуслар акамдан каттароқ эди. Ғози Юнус хуштабиат, бир сўзлаб, ўн куларди. Шу кунги суҳбат мазмунидан ва акамнинг очилиб сўзлашларидан шуни билдимки, суҳбатдошлар бир-бирига синашта, ишончли дўст эканлар.

Ўша кунги суҳбат жумҳуриятдаги алғов-далғов ҳолат, бир-бирига ишончсизлик, тўш отиш сиёсатидан кетгани учун акам олдинига қулоқ бериб эшитиб, сўнг аста, мулойим паст пардада суҳбатга киришдилар.

— Ҳукуматимиз барпо этилганига ўн беш йилдан ошди. Комфирқа эзилган мазлум ишчи-деҳқон синфига ва биз зиёлиларга нима берди? Нима каромат кўрсатди? Ўтган ўн беш йил давомида очарчилик, қимматчилик келтириб чиқарди. Замонамиз шу тарзда давом этаверса, ночор кун кўраётган деҳқон, ишчи синфимизнинг ҳоли нима кечади? Мен ҳайронман. Қани ваъда этилган тинчлик, ҳақиқат, адолат? Ҳукумат мутелиқда бўлса, коммунизм деган жаннати макон, биз у ёқда турайлик, ҳатто невара-чевараларимизга ҳам насиб этмайди. Жумҳурият сиёсий истиқлол мустақиллигига эришолмас экан, қарамлик, чорикорлик давом этаверади.

Сиёсий истиқлол, мустақиллик, миллатимизнинг асосий шиори бўлмоғи керак. Сиёсатда миллатни камситмай, қўни-қўшничилик қилмай туриб, давлатни тўғри идора этиб бўлмайди.

Жумҳуриятимиздаги барча давлат ишларини, асосан, чор руслари ёки инқилоб руслари ўз забонлари номидан юритмоқда. Шунга кўра, халқимиз «Барча балоларга

рус миллати айбдор», деган фикрдан йироқроқ бўлмоғи зарур. Исломда миллат ажратилмайди, миллат ажратиш - Аллоҳга ёқмайди.

Истиқлолга эришиш учун ватанни суймоқ, иймонни севмоқ, ўз миллий она тили ва адабиётини севмоқ, ҳокимият юритишда тўғрилиқ, сўзда ростликни раҳмдилликни тақозо этади. Идроки зукколикни, очиқ фикрликни, хуштабиат, зийрак бўлмоғликни талаб этади. Ҳукумат фуқароларга нисбатан иқтисодни билгувчи, ибратли, хавф ва режаларга итоатга, буйсинувчи бўлмоғи керак.

Истиқлолга эришмаган миллатдан иқтидорли зиёлилар, адиблар, зийрак фуқаролар етишиб чиқмайди. Биз зиёлилар, бор кучимизни, онгимизни, билимимизни шунга қаратмоғимиз зарур, - дегач, акам Чўлпонга юзландилар:

- Халқ онгини кўзгатмоқ, кўзини очмоқ ниятидаги «Халқ» шеърингиз анча йиллар аввал битилган бўлса ҳам, тез-тез ёдга олиб тураман. Шеър дарди ҳалигача эскирмаган.

Чўлпон Абдулла акамнинг маъноли маърузаларидан тетикланиб:

- Афсуски, битилган асарларимизни кўролмайдиган қора ниятли адибларимиз «Гоявий томондан социализмга ёт битилган», - деб, ташвиқот, ҳатто тажовуз қилишдан тоймайдилар, - деди. Абдулла акам кулиб:

- Чумчуқдан кўрқиб, тариқ экмаслик зайлида иш тутиш айна кўрқиш ҳисобланади. Ёзувчи ҳар бир асарини халқига ишониб битади. Амри маъруф, нахий мункарларга замоннинг зайли билан тўсиқлик кундан-кун мустаҳкамланиб бормоқда. Шунга қарамай, биз зиёлилар қўл қовуштириб ўтирмай, эҳтиёткорлик чораси билан унумли фойдаланмоғимиз даркор, фуқаро онгига оқилона фикрларни етказмоқ лозим. Акс ҳолда, биз адибларни, зиёлиларни Аллоҳ кечирмайди, келажак кечирмайди. Биз Аллоҳ таоло томонидан буюрилган фарзни адо этишимиз керак, - дедилар. Гулом Зафарий суҳбатни жонлантириб:

– Бу дунёда яхшилар бор бўлсин, яхшиларга Аллоҳ ёр бўлсин, яхшиларга панд берувчи кимсалар хору зор бўлсин, кимнинг нияти бузуқ бўлса, бу дунёда хору зор бўлсин, яхшилар даврасида ноаҳиллар талай, яхшиларга кенг бўлсин ёруғ дунё, қабиҳларга тор бўлсин бу дунё, – деб Абдулла акамнинг битган шеърларидан ўқидилар:

Кур бизнинг аҳволимиз, гафлатда қандай ётамиз,
Жойи келган чоғида виждонни пулга сотамиз.
Ўғлимизга на адаб, на фан, на яхши сўйламоқ,
На Худонинг буйруғи бўлган улум ўргатамиз.

(«Аҳволимиз»)

Кел эй, миллат, бу кун бир маслаҳат бирлан
қарор ўлсун,
Бу кундан ўтган ишларга пушаймон бирла
ор ўлсун.

Қилайлик бул кун гайрат, ҳамма бирдан
қилиб ҳиммат,

Жаҳолат чўл саҳросига минбаъд сабзор ўлсун.

(«Миллатимга бир қарор»)

Ғулом Зафарий шеър ўқишни Чулпоннинг битикларидан: «Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир. Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир», – деган сўзлар билан ниҳоясига етказдилар. Абдулла акам мароқ билан эшитиб:

– Раҳмат, эзгу ниятингиз учун, – деб Ғулом Зафарийга миннатдорчилик билдирдилар. Сўнг суҳбатда хаёл суриб ўтирган Чулпонга қарата:

– Сиз кейинги йилларда қўним билмай, ижод ўрнига шаҳар кезиш билан қимматли вақтингизни ўтказдингиз, – деб таънали маънода сўз қотдилар. Чулпон:

– Таънангиз ўринли, Москвада, Андижонда бўлдим. Сабаби ўзингизга маълум, буқаламун тоифасидагилардан йироқда бўлишни хуш кўрдим. Қайда бўлмай, қоралаган битикларим матбуотда

ёригилди. Шербаччалар битикларимдан кир ахтаришди,
— дедилар. Абдулла акам Чулпон жавобига:

— Балки сиз ҳақдирсиз, сабабларингиз ўринлидир. Ўтмишингизни кўзда тутиб, аччиқ ҳақиқатни бугун тушунмаса, келажак тушунади, — дедилар.

Абдулла акам Чулпоннинг шеърига тўхталиб:

— Мана шунга ўхшаган асарлар халқ онгига мулоим кириб боради. Миллатимизни мутеликдан озод этмоқ бўйнимиздадир. Бунинг учун халқни денгиздек тўлқинлантирувчи, халқнинг тилини аланга олдирувчи, халқни онгли, бақувват, ҳур фикрли исён кучига чорловчи асарлар орқали тўлқинлантирмоқ зарур, — дедилар.

Суҳбатни Ғози Юнус давом эттириб:

— Мулла Абдулла насрда, яна муштини кўрсатиб, фелъетон жанрида, Чулпон шеърий битикда халқ қалбига кириб бординглар. Бугунги суҳбатимиз жараёнида давлатимиз юритаётган сиёсатта оид масалалар тилга олинди. Қумфирқа сиёсати Туркистонни беш булакка нимталаб ташлади, азалий асрлардан бери бир оиладек бўлиб яшаб келган халқни пароканда этди, — деди.

Суҳбат аср намозига етгач, охирлади. Кетар пайтида Ғози Юнус менга:

— Қудрат, акангнинг чилла даҳаси толди. Бу ёғи баҳор. Қаламга дам бериб, кетмонга алмаштиргунига қадар, келаси жумани бизнинг хонадонда ўқисак, ўзинг ҳам албатта боргин, — дедилар.

Абдулла акамнинг ўша суҳбатларидан бир мунча вақт таъсирланиб, хаёлим ҳар томонга берилиб, безовталаниб юрдим. Сабаби, ўша кезларда қама-қама бошланган давр. Хавотирланиб, ўша кунги сиёсий руҳда бўлган суҳбатни эслаб:

— Тагин бошингизга бирор кори ҳол тушмасмикан?

— Деган савол билан акамга мурожаат этдим. Абдулла акам:

— Тўғри фикрлабсан. Зотан, бундай сўзларга йўл берилмайди. Ҳозирги сиёсатчиларимиз тирноқ тагидан кир тополмай гаранглار. Сабаби, тўғри сўз

тирикчилиги ер-сув даромади ҳисобига бўлмоғи зарур. Афсуски, ҳозирги ёш адибларимизнинг даромади «қаламига қарам» қабилда бўлиб қолди. Шу боис ҳақ гапни айтишдан чўчимоқдалар», — дедилар.

Акам ҳар бир келгувчи зиёратчи билан касб-корига қараб муомалада бўлар эдилар. Бог ҳовлимизнинг айнаи гузаллашиб, шийпон таърифи яхши инсонлар олқишига сазовор бўлиши билан баъзи ичи қора лоқайд «Берсанг ейман, бермасанг қопаман», дегувчилар, оғзига кучи етмаган безори инсонлар «Жулқунбой ошиб, бойиб кетди» деган овозалар тарқатдилар. «Жулқунбойни қулоқ қилиш керак», деган фикрлар ўртага ташланди. Абдулла акам бепарвогина: «Бу шўринг қурғурларнинг, онгсизларнинг тушунмай, менга нисбатан қилган иши. Қаламимга ўхшаш кетмонимга, жисмоний меҳнатимга бўлган навбатдаги ҳужумидир. Бундай онгсиз лоқайдлар, оғзига кучи етмайдиганларни олдиндан англаб лоқайдпараастларга атаб анча йил илгари «Маслаку мақсаддан шаммаъи изҳор» номли мақола битиб, кўзи кўрларга ҳасса тутқазиб қўйганман, ундайларга Аллоҳ сабр ва инсоф ато этсин», — дедилар.

Чиндан ҳам «Муштум»да чоғ этилган «Маслаку мақсаддан шаммаъи изҳор» (озгина арз) мақоласида бу масалаларга эътибор қаратилган эди. Мана уша сатрлар:

«Бу йўлларни қоралагувчининг ота-бобоси ҳазрати Одам Атодан тортиб, гоҳи деҳқон, гоҳи мардикор, гоҳи саржинчи, қисқаси шулки, зодагонлар таъбирича «бири бит — бити сирка» бўлмай келган ўнқовсизлар (имконсизлар) синфидандир. Аммо мен бўлсам мустамлакачилар калтагини еб, калтак зарби билан кўзим мошдек очилиб (уруб қолинг, айланай почча!), алқисса, ота касбим боғдорлик бўлса ҳам замонанинг зайли, тўғриси, мўдаси билан отимни муҳаррир, ўзимни зиёли, Шарқни мазлум, Англияни золим, батинка кийишни маданият, гурӯҳабозлиқни салоҳият, динни таассуб ва моддани табиётдан ҳисоблаб

келмақдадирман. Шунчалик фазлу камолни санагандан сунг ўз-ўзидан маълум бўлса керакки, фақир унча-мунча кафши кучада қолган алвир-шалвирлардан эмасдирман. «Ранг кўр — ҳол сўр», деган экан машойихлар. Бу энди маслаку шариф (улуғ йул).

...Кеча уйда ўлтуриб, ўткан самарасиз кунларимга во-вайло ўқур ва нафсимга анвоъи сарзанишлар (танбеҳлар) берар эдим. Ниҳоят бошимга бир савол келди:

— Модомики, дунёга келиб орзу-ҳавас кечирмакчиман. Модомики, ипак гиламларда, шоҳона биноларда сайру гулистон этмак асли гоёи амалимдир; бас, энди нима қилай?

Албатта, биринчи галда эски шиорим бўлган «қалам гуфтоки...»ни чурук латтага туғиб, тоқчага ташлашим керак эди, ташладим ва қаламимни қарс эттириб иккига бўлдим, шунинг ила баракасиз ёзгувчилик касбим билан видолашдим. Аммо муроду мақсадга тезроқ етишмак учун восита бўлган янги касб сайлаш масаласида миям суйила бошлади.

Янги касбим учун деҳқончиликни чоғлаб боқдим...

...Балки сиз «Шу афти-ангоринг билан сенга ҳам ҳеми?» — деярсиз ва: «Яғир эшагингни чуҳ де!» — деб куларсиз. Йўқ, ман бу ҳунардан энди ортиқ тўйдим, бу сўзимни Мадикаримнинг олдида ҳам айтаман, Абдукаримнинг олдида ҳам. Модомики, маним мақсадимга замон мусоид экан ва замин бор экан, ман нега умидсизланай?

Шул кеча кўрибман бир яхши туш,

Бошимда жигам, қўлимда қуш!..

Сиз ҳозирча «Кўкнорини кўпроқ ичибсан», — дерсиз ва ҳолимга куларсиз. Аммо бир йилдан сунг уйимга бир меҳмон бўлингиз-чи.

Боришда унг қўлда, келишда чап қўлда шоҳона бир иморат. «Бу кимники?» — деб сўрасангиз, албатта, фақирнинг исмим тантана билан қироат қилинур, дарвозадан ичкарига кирсангиз бир гулзор, тўрда худди

амири Бухоронинг аркидек олий мутантам (дангиллама), бир зол; бу маним сизнингдек гусхурларни қабул қилатурган меҳмонхонам, етти зина орқалиқ юқорига чиқсангиз, олди ромлик кайвони (баланд) айвон; лекин ҳозир бўлингиз, эсингизни йуқотиб қаршидаги ойнага туқиниб пешонангизни қашқа қилиб қўйманг тагин! Бу ойнани Маскўв шаҳридан бир ошнам келтириб берган, баҳосини билмасам ҳам, лекин қиммат деб эшитдим. Буёққа киринг, бу ёққа; гиламнинг устидан, ҳа-ҳа-ҳа, гиламни босишга ҳайф, кўрдингизми? Тўрға, тўрға, ишқафнинг тегига!

– Янги ҳовли муборак бўлсин?!

– Қўтлуқ бўлсин!

Қўлингизни фотиҳага кўтарганингизда кўзингиз девордаги шу байтка тушар:

Замонимиз замон бўлсин,

Манманлари омон бўлсин!

(Жулқунбой)

Қиссадан ҳисса, акам бу мақолани ичи қора инсонларнинг туҳмат тошлари отишларини аввалдан башорат этиб ёзганмиқанлар деган фикрга бораман.

АРМОНЛИ ДУНЁ

Дадамни олиб кетишгач, ойим тушакда ётиб қолдилар. Тузалишга кўзлари етмай, Назифа опам, Муҳаммад Амин поччам, акам ва биз ёшларни ёнларига чорлаб, дардли оҳангда:

– Мендан рози бўлинглар. Аҳволим кундан кунга огирлашиб боряпти. Даданг билан дийдор кўриша олмасам керак. Охиратда кўришсак ажабмас. Дадангдан сен бечораларга арзирлик мол-дунё қолмади. Ҳаммангизга ачинаман. Оналик бурчимни бажара олмадим. Тўйларингни кўра олмадим, – дедилар.

Бир оз жим ётгач яна давом этдилар:

– Назифа қизим, укаларингта ўзинг бош бўлгин. Укаларингни сенга, сени Аллоҳга топширдим, – дедилар.

Бизга термулиб, дардли кўз ёшлари билан: — Мендан кейин Назифа опанг сенларга ҳам опа, ҳам она бўлади. Поччангни ота ўрнида кўринглар. Дадаларинг номига доғ туширманглар. Дадаларинг Худо хоҳласа, оқланиб қайтиб келадилар. Бир-бирингизга меҳрибон, оқибатда бўлиб яшанглар, — деб васият қилгандилар.

Онамнинг вафотларидан сўнг Назифа опам ва Муҳаммад Амин поччам уларнинг васиятларини қўлларидан келганча бажо келтирдилар.

Муҳаммад Аминбек поччам асли бизга қариндош эдилар. Қодир бобомнинг сингиллари Хайринисодан Абдумутал, Жаннатой деган фарзандлар бўлган. Жаннатой амма Одилбек ҳожи деган кимсага турмушга чиқиб, Ҳожия, Пулатбек ва Муҳаммад Аминбек исмли фарзандлар кўришган. Одилбек ҳожи Эски Жуванинг Тинччоб маҳалласидан бўлиб, Тошкентнинг кўзга кўринган қўйчивон бойларидан бўлган экан. Одилбек ҳожининг Мўминбек, Солиҳбек исмли укалари бўлиб, улар ҳам қўйчивонлик билан шугулланар эканлар. Ака-укаларнинг қўйларини ёлланган қўйчивонлар Қозогистон томонларда боқишар экан.

Муҳаммад Аминбек поччам ёшлиklarини шундай эслайдилар:

— Отам ун етти-ун саккизинчи йилларда вафот этган эканлар. Ўшанда мен 3-4 ёшли бола эдим. Онам кўнгиллари бўш, содда аёл эдилар. Йигирманчи йилларнинг ўрталарида амакиларим замонанинг тинчсизлигидан, дадамнинг қўйларини ҳам ўзлариникига қўшиб, шарқий Туркистонга ўтиб кетишган экан. Содда ойим бу воқеани эшитиб, нима қилишни билмай Абдулла акамга мурожаат этган эканлар. Абдулла акам кулиб:

— Қўйларингиз кўпайиб, бир кунмас бир кун ўзингизга қайтиб келади. Мўминбек, Солиҳбек ҳожилар бировнинг ҳақини емайди. Мен суриштириб жавобини етказаман, — деб онамни тинчлантириб, жўнатган эканлар.

Кейинчалик амакимларимдан: «Одилбек ҳожи акамизнинг ҳақлари бизнинг бўйнимизда. Келинойимиз хотиржам бўлсинлар», — деган хабар келган экан. Йул бекилиши муносабати билан борди-келди тўхтади.

Муҳаммад Аминбек почтам акалари билан она тарбиясида қолган эканлар. Жаннатой амма дадамнинг олдиларига келиб, турли масалаларда маслаҳатлар сўраб кетар эканлар. Почтамнинг эслашларича, Новзада Одилбек ҳожидан қолган бир таноб бог бўлиб, солиқни тўлай олмаганликлари учун ҳукумат богни олиб қўймоқчи бўлади. Шунда Жаннатой амма келиб дадамдан ёрдам сўрайдилар. Дадам солиқни ўзлари тўлаб, богнинг давлатта ўтиб кетишдан сақлаб қолган эканлар.

1930 йилларда Жаннатой амма вафот этадилар. Фарзандлар қийналиб қолиб, богни сотиш фикрига тушиб, дадамнинг олдиларига маслаҳатга келишган экан. Дадам:

— Муҳаммад Аминбек, сенларга қийин бўлди. Бир ўзинг богни эплай олмайсан. Бог катта меҳнат талаб этади, — деб богни сотишга маслаҳат берган эканлар.

Почтам ўша даврларни эслаб ҳикоя қиладилар:

— 1933-34 йиллар қишлоқ хўжалик институтида ўқийман. Амакимларим бола-чақаси билан Шарқий Туркистонга кетишган. Мендан Абдумутал тоғамнинг аёллари Лазокат опам келиб хабар олиб турадилар. Турмушимизга, айниқса, ногирон Пўлат акамга ачиниб, кўз ёши қилиб кетадилар. Лазокат опам бир келишларида менга:

— Муҳаммад Аминбек, йигит бўлиб қолдинг, ўқияпсан. Сенга ҳам қийин бўлди. Розилик берсанг, бошингни иккита қилиб қўйсам, — дедилар. Мен ҳайрон бўлиб:

— Мен талаба бўлсам, уйланишнинг ўзи бўладими? Нимамга уйланаман? — дедим. Лазокат опам:

— Сен розилик билдирсанг, Мулла Абдулланинг олдига бориб, маслаҳат сўрайман, — дедилар. Мен индамадим.

Лазокат амма дадамнинг олдиларига келиб:

– Муҳаммад Аминбекка қийин бўлди. Ўзингизга куёв қилсангиз, арвоҳлар хурсанд бўларди, – деб кўз ёши қилган эканлар. Дадам:

– Ўйлаб кўрай, сўнг хабарини бераман, – деб жавоб берган эканлар.

Бу ҳақда Муҳаммад Аминбек поччам шундай дегандилар:

– Лазокат опам сизларникига бориб келганларидан кейин 5-6 кун ўтгач, уйимизга саҳобчи Жўра ака келиб: «Абдулла акам шаҳарда мени учратиб, сенинг тўғрингда қизиқиб, уйланишинг тўғрисида сенинг хоҳишингни билишимни сўраб кетдилар. У киши сени ўзларига куёв қилмоқчилар», – дедилар.

«Рози бўлган тақдиримда, дадамдан қолган қайси бисотимга уйланаман», – дедим мен.

Жўра ака кулиб: «Бек, тўй ҳаражатидан хотиржам бўл. Фақат хоҳиш билдирсанг бас», – дедилар.

Тез кунда рисоладагидек тўй бўлиб ўтди. Ҳувилаб қолган уйимизга файз кирди. Орадан бир неча кун ўтгач, Жўра ака уйимизга кирдилар. Бир пиёла чой устида мен Жўра акадан: «Тўй ҳаражатлари нима бўлади?» – деб сўрадим.

«Қайнотанг куёвим менга бегона эмас. Мен ўз инсоний бурчимни адо этдим. Икки ёш бахтли бўлса, фаровон ҳаёт кечиришса бас», – дедилар. Абдулла акам бебаҳо, улут инсон. Сен шуни тушунсанг бўлди», – дедилар Жўра ака.

Тўйдан сўнг қайин отам, қайин онам тез-тез биздан хабар олиб туришар, кундалик рўзгоримизга ёрдам беришарди. Улар мен талабалигим учун Назифа орқали пул бериб туришарди.

Қайин отам олдимиздаги босмахонага тез-тез келиб турардилар. Улар баъзан пешинда бизникига кириб намоз ўқиб, дам олиб қайтардилар. Ўша кезларда бир суҳбатда мен амакиларимдан шикоят қилдим. Шунда у киши: «Бек, узоқдаги қуйруқдан, яқиндаги ўпка афзал.

Амакиларингиз инсофли, диёнатли ҳожилардан. Бир кун келиб, ҳисоб-китоб қилишар. Сиз ҳозир ўқишингизни уйланг», — деб мени тинчлантирган эдилар. Кейин давом этиб: «Одилбек бобонгиз ва уларнинг авлоди ҳақида бир роман ёзиш ниятидаман», — дедилар.

Муҳаммад Аминбек поччам: «Ота-она меҳрига тўймаган мендек бир йигитга ота-оналик қилган қайин ота ва онамиздан бевақт жудо бўлдик», — деб кўз ёши қилар эдилар.

Бизнинг шу даражага етишишимизда Назифа опамнинг ҳам хизматлари катта. Опамиз ўз фарзандларидан орттириб, бизнинг бошимизни қовуштириш, уйли-жойли қилиш ишларини амалга оширдилар.

Назифа опамтаниш-билишлар билан суҳбатлашганда ойимга ўхшаб оғир-босиқ гапирардилар.

Бирор меҳмондорчиликда дадам тўғриларида сўз кетгудек бўлса, опамнинг кўзи ёшга тўлар, эски яралари янгиланар ва бир неча кун дадамни оғзиларидан қўймай гапириб юрардилар.

Дадам оқланганларидан сўнг опамнинг юракларидаги яра қайтадан янгиланди. Матбуот, радио, телевидениеда дадамга аталган гап бўлса, опам бир неча кун кўз ёши билан юрар эдилар.

Поччамнинг вафотларидан сўнг опамнинг тинчсизликлари кучая борди. «Дадамни оқлашган бўлса-да, ўзларидан дарак йўқ. Ўликми, тирикми? Нега ҳаракат қилмайсизлар?» — деб бизга зорланардилар.

«Дадамнинг тупроқларини кўзимга суртсам, армоним йўқ», — деб нола қилардилар.

Бир йили Ҳамза театрида Ўш театри «Ўтган кунлар»ни намойиш этди. Опам томошадан сўнг, ўзларини тутолмай томошахонада: «Дадамни топиб берларинг!» — деб ҳаяжонланган эдилар. Назифа опам ота доғида куя-куя асаб бузилиш хасталигидан 71 ёшда вафот этдилар.

ДАДАМ БИЛАН ВИДОЛАШУВ

1937 йил 31 декабрда тушлиқдан сўнг ёғишни бошлаган қор ҳовли, йўлақларни кўмиб ташлади. Ёққан қорни дадам билан мен пешма-пеш кураб, пастки ҳовлидан юқори ҳовлига ва ташқарига таший бошладик. Дадам чарчадилар шекилли: «Масъуд, куча эшикка қадар йўлақдаги қорни кучинг етганча кураб чиққин», — дедилар.

Уша куни Адиба опам Назифа опамни уйларига кузатиб кетган эдилар. Ҳабибулла акам икки ойдан бери болохонадаги сўрида қимирламай, гипс тахтакачда ётар эдилар. Ойим Аниса синглим билан опхонада кечки овқат тайёрлашар эди.

Мен буюрилган юмушни ярим-ёрти бажариб, совуқ еб, дадамнинг хоналарига кириб, сандалга ўтирдим. Шу онда ойим кириб:

— Овқат тайёр бўлди, сузиб келайми? — деб дадамдан сўрадилар. Дадам:

— Масъудга ҳам шу ерга келтиргин, — дедилар.

Шу куни дадамнинг яхши кўрган таомлари — қазилик шилпилдоқни биргалашиб едик. Ойим ва синглим акамнинг ёнларида овқатланишди. Таом маҳали мен дадамдан:

— Ада, нега биз ҳар доим кечки овқатни вақтли, кун ботмасдан ёруғда еймиз? — деб сўрадим. Дадам менга маънос боқиб:

— Ҳар кимнинг ўрганишига боғлиқ. Кечки таомни иложи бўлса кун ботишидан олдинроқ истеъмол қилинса, яхши ҳазм бўлади. Киши қийналмай енгил ухлайди. Тиббиёт илмининг бобокалони Ибн Сино уқтиришича, тушда кучли овқат истеъмол қилиб, ётишдан олдин енгил овқатланилса, инсон умри узаяр экан, — деб жавоб бердилар.

Овқатланиб бўлгач, мен яна қор курашга чиқдим. Қоронги тушгач, уйга кирсам, дадам керосинка самовар ёруғида хаёл суриб ўтирибдилар. Самовар қайнаш

олдидан ўзига хос майин товуш чиқарарди. Дадамнинг хаёллари самовардан чиқаётган товущадами ёки бошқа ёқдами, билмадим. Мен ёнларига ўтиришим билан хаёллари бўлинди.

— Қишки таътилга чиқдингми? — деб сўрадилар дадам.

— Ҳа.

— Қандай китоблар ўқияпсан? Адабиётга қизиқаяпсанми?

Мен ўша кезларда бешинчи синфда ўқирдим. Адабиёт дарсида ўтилган Пушкин, Лермонтов, Чехов номларини айтиб бердим.

— Ўзбек ёзувчи, шоирларини ҳам ўқидингми? — деб сўрадилар дадам.

— Айний, Ҳамза, Гайратий... сизни ҳам, — деб жавоб бердим.

— Хуш, уларнинг қайси ёзган асарларини билдинг? — дедилар қизиқиб.

Ҳамзанинг «Ҳой, ҳой, отамиз, тошни кесар болтамиз...» сатри билан бошланадиган шеърини ва Гайратийнинг «Тарвуз ема ёшсан, лақа шиқилдоқ...» деб бошланувчи шеърларини айтиб бердим. Дадам эшитиб ҳузурланиб кула-кула:

— Дуруст, яхши, менинг ёзганларимни ҳам ўқидингми? — дедилар.

Мен ўша кезларда тушуниб-тушунмай, «Меҳробдан чаён»ни ўқий бошлаган эдим. Уялиб:

— Энди ўқий бошладим — деб жавоб бердим.

— Тушуняпсанми? — деб синовчан қарадилар. Бошимни эгдим. Шунда дадам мени ўнғайсизлик ҳолатидан чиқариш мақсадида:

— Катта бўлсанг, ҳаммасини тушуниб оласан, ёзганларим катта ёшдагиларга мўлжалланган. Кейинчалик ўқийдиган китобларингни шошилмай, қўнт билан, маъносига тушуниб ўқишга ҳаракат қилгин. Агар шошма-шошарлик билан ўқисанг, маъносига ақлинг етмай, тушунмаслигинг орқасида ўзингни китобдан

бездирасан. Маъносиға етиб ўқисанг, китоб сени ўзига эргаштиради, — дедилар.

Шу пайт ойим кириб чой дамладилар. Дастурхонга нон, қанд-қурс, ҳўл мева, тўғралган қази қўйдилар. Чой ичиб бўлгач, дадам ҳовлига чиқдилар. Акамнинг олдларига кириб, ҳол-аҳвол сўрадилар, сўнг молхонага кирдилар. Кейин уйга кириб кетдилар. Мен дадамнинг ортларида қолдим, шийпон томонга қараб узоқдан қор ёғдусида кўзимга кимдир кўрингандек бўлди. Дадамнинг ёнларига кириб, кўрганларимни тушунтириб турсам, эшик тақиллади. Дадам чиқиб, эшикни очдилар. Хонага уч киши кириб келди. Уларнинг бири менга таниш — маҳалла раиси Тошпўлат ака, қолгани чарм пальто кийган кишилар эди. Тошпўлат амаки дадамга ачинган ҳолда:

— Сизни истаб келишибди. Қамоққа олиш ҳақидаги ҳужжатларини кўрсатишди, — деди. Келганлардан бири дадамга қогоз кўрсатди. Дадам қогозни қўлга олмадилар ҳам.

— Тушунмовчилик, гараз-туҳмат орқасида уюштирилган иш. Мен барибир айбсизман, — дедилар бепарвогина.

Келганларнинг бири сандал чеккасиға ўтириб, дадамдан бошлаб бизларнинг исм-фамилиямизни ёза бошлади. Иккинчиси эса тинтув қилишга киришди. Тинтув бир-икки соат давом этди. Дадамнинг асосий керакли қўлёзмалари катта чамадонда бўлгувчи эди. Лекин у хонада йўқ эди. Улар борларини титкилаб, тинтувни тугатиб, ён хоналарни, болохонани кузатиб чиқишди. Улар тинтувни бошлашганида Қудратилла амакимни чақириб чиққан эдим. Бизлар кўзда ёш билан дадамизга боқамиз. Дадам эса ўзларини дадил тутиб:

— Кўз ёши тўкманглар. Менда айб йўқ. Бу тушунмовчилик орқасида бўлган иш, тўрт-беш кунда қайтиб келаман, — деб бизга тасалли берардилар.

Келганлардан бири уч-тўрт кунга емак, кийим-бош олишни буюрди. Ойим бечора кўз ёшларини тиёлмай, дадамнинг кетишларига тайёргарлик кўрардилар. Дадам

ойим тайёрлаган пальтони олмай, уйда кийиб юрадиган оч қизғиш пахталик чопонларини, қалпоқларини кийиб, ҳовлига чиқдилар. Келганлар товуш чиқармай, кўчага чиқмай, ҳовлида хайрлашишни буюришди. Биз шийпон олдигача дадамизни кўз ёши билан кузатдик.

Дадам амаким билан хайрлашиш чоғида қучоқлашиб:

– Қудрат! Болаларга бош-қош бўлгин. Менда айб йўқ. Тезда дийдор кўришишни насиб этсин. Болаларни сенга, сени Аллоҳга топширдим. Ҳабибулла билан хайрлашиш насиб этмади, – деб кўчада кутиб турган қора машинага утирдилар. Машина кўзгалди.

Болохонада хаста Ҳабибулла акам дадам билан хайрлаша олмай, унсиз йиглаб қолдилар.

Ҳақиқат эгилар, аммо синмас экан. Афсус, дадамиз 1937 йилдан бери оиламизда йўқлар. Орадан ун тўққиз йил ўтгач, дадамиз оқланиб, биз фарзандлар «халқ душмани» деган қора тамгадан қутулдик. Лекин шу вақтгача дадамнинг номларини баралла гапириш имкониятига эга эмас эдик. Сабаби, отамни отиб ўлдиртирганларнинг баъзилари ҳаёт эди. 1988 йил акам дадамнинг сўроқ-жавоб ҳужжатлари билан танишиб чиқиш учун Давлат Хавфсизлик Қўмитасига мурожаат этдилар. Аммо рад жавоби олдилар.

1990 йил мен ДХҚга мурожаат этдим. Қайта кўриш, ошкораликнинг илиқ шабадалари бу идоранинг музлаган эшикларини эритиб юборди. Дадамнинг тақдирларига доир ҳужжатларини кўз ёшларим билан варақлаб, танишишга муваффақ бўлдим. Ҳужжатларда дадамнинг 1938 йилдаги юракни тилка-пора этувчи ноалаларини ҳис этгандек бўлдим. У ерга иккинчи маротаба боришга асабим дош бермаслигига кўзим етиб, қайтиб чиқдим.

ОТАМНИНГ ҚАБРИ ҚАЕРДА?

Дадамни олиб кетишганининг иккинчи ё учинчи куни Қудратилла амаким билан Давлат Хавфсизлик Қўмитасига бордик. У ердан: «Бундай исмли одам

бизнинг руйхатда йўқ. Булса ҳам бизга туширишгани йўқ», — деб жавоб беришди. Орадан икки-уч кунни ўтказиб, яна борсак: «Қидираётган одамингиз Московский турмасида бўлса керак», — дейишди. Московский турма ўша вақтда ҳозирги Олой бозори яқинида бўлиб, турма устига тиканли симлар тортилган, тўрт метр баландликдаги деворлар билан уралган эди. Турманинг тўрт томонида соқчилар турарди. Биз улкан дарвоза томон юрдик. Дарвоза олдида одамлар кўплигидан унга яқинлаша олмай қайтдик. Боришимизнинг учинчи куни: «Бизда унақа одам йўқ», — деган жавоб олдик. Қудратилла амаким «Энди нима қиламиз?» дегандек менга қараб турганларида, бир таниш киши келиб амаким билан саломлашди. Бизнинг мақсадимизни эшитиб:

— Бу ерда сиёсий маҳбусларни сўров иши тутагач сақлайдилар. Сизнинг акангиз ўша Давлат Хавфсизлик Қўмитасида, — деди.

Биз яна олдинги ерга бордик. У ерда:

— Маҳбус шу ерда. Тергов бошлангани йўқ. Сўроқ бошланишидан олдин овқат олинмайди. Фақат тамаки, тиш ювгич, совун олинади, — деди.

Уйга кўнглимиз таскин топгандай бўлиб қайтдик. Кейинги кунлари дадамга рухсат этилган нарсаларни бериб турдик. Лекин хат ёзишга, олишга ижозат йўқ эди. Орадан бир оз вақт ўтгач ҳеч нима олмай қўйишди. Сабабини сўрасак, жавоб беришмасди. Уч-тўрт ойдан сўнг Ҳабибулла акам хасталиқдан тузалиб, юра бошладилар. Акамнинг дадам олдиларига қатнашлари ҳам биз каби натижасиз эди. Йил охирига бориб: «Қамалганларнинг суди тутаб, Сибирга жўнатилди», деган овоза тарқалди. Маҳкамадагилардан дадамизнинг йигирма йилга ҳукм этилиб, Сибирга жўнатилганликларини эшитдик. У ерда ҳам сиёсий маҳбуслар учун тартиб-қоида қаттиқ бўлганлиги сабабли хат, овқат, кийим-кечак олмасликларини айтишди. Дадамиз соғ-саломат бўлсалар бир куни қайтиб келадилар, деб ўзимизни овунтириб юришдан бўлак чора йўқ эди.

Эсимда, 1940 йилларда бўлса керак, Комил Яшиннинг хотини Ҳалима Носирова билан боғимизга келиб, айланиб чиқиб кетганди. Кейинчалик маҳалладагилар: «Комил ака билан Ҳалима опа боғ олмоқчи экан. Сотсаларинг боғингизни 36 мингга олишар экан», — дейишганди. Биз рад жавобини бергандик. Кейин улар Самарқанддарвоза тор кўчасидан боғ олишганди.

Уруш бошланиб, биз каби оилаларнинг аҳволи баттар огирлашди. Уруш йилларида Тошкент шаҳар ижроия қўмитасининг қарорига биноан, шийпонимиз Ленинграддан кўчириб келинган Танк академиясининг хизматчиларига дам олиш қароргоҳи қилиб берилди. Хизматчилар оилалари билан шанба, якшанба кунлари келишиб, боғимизда дам олишар эди. Улар биз билан яхши муомалада бўлишар, боғимиздаги мевалардан еб, бизга ҳам ярмини олишга рухсат беришар эди.

Рус генерали бўлса керак (исми ёдимда йўқ), мендан дадам ҳақида сўрар, мен билганларимни тушунтиришга ҳаракат қилардим. У елкамга қўлини қўйиб кўнглимни кўтарарди ва гоҳида: «Ойингга бергин», — деб гўшт, колбаса, балиқ консерва, пишлоқ, нон берарди. Ойим: «Руслар ичида ҳам мусулмончиликни биладиганлар ҳам бор экан-да», — деб кўз ёши қилардилар.

Генералнинг мен тенги Миша исмли ўғли бўлиб, мен билан ўртоқ эди. Ойим огир хасталаниб, тез-тез шифохонада даволанар эдилар. Ўшанда генерал хабар топиб, камёб дорилар билан таъминларди.

1944 йили ҳарбийлар биз билан хайрлашиб, Ленинградга кўчиб кетишди.

1945 йили шийпонимизга Арпаоя кўчасидаги 1-сонли болалар уйи кўчириб келинди. Улар болаларни боғимизда дам олдириб кетишарди.

Уруш тутади. Бироқ 29 май кунини Ҳабибулла акамни ҳам қамоққа олиб кетишди. Уруш тугаб, эзилган халқ аста-секин енгил нафас ола бошлади. Лекин биз каби оилаларнинг аҳволи баттар огирлашди. Акамни 10 йил қамоққа ҳукм қилишди. Биз ҳамон умид билан дадамиздан бир хушxabар кутардик. Худди дадам эшикдан кириб келиб, онам ва акам қисматларини

эшитиб: «Онанг менинг дардимда оламдан утибди. Аллоҳ жойини жаннатда қилсин. Лекин ўглим Ҳабибуллада нима айб?» – деб термулгандек бўлардилар.

1947 йиллари мен ўқишга қатнаш яқин бўлсин деб, Муҳаммад Аминбек поччамнинг Тинччоб маҳалласидаги ҳовлиларида турардим. Куз ойларининг бирида ўқишдан келсам, қўшни аёл: «Сени бир одам истаб келди «Кутсин!» деди», – деб қолди. Орадан икки соат ўтгач, номаълум киши келди. Салом-алиқдан сўнг мен уни уйга таклиф этдим, кирмади. У соқоллари ўсган, ёши эликлар атрофидаги оқ-сарикдан келган босиқ сўзловчи, кўринишидан маънос киши эди.

– Муҳаммад Аминбек акани қаердан топсам бўлади? У кишига айтадиган омонат гапим бор, – деди у.

– У киши бу ерда турмайдилар. Зарур бўлса олиб боришим мумкин, – деб жавоб бердим.

Икковлашиб Самарқанддарвозадаги уйимга йўл олдик. Йўлда мен у кишига бир-икки савол бердим. У «ҳа» ёки «йўқ», деб қисқа жавоб қиларди.

Поччам уйда экан. Меҳмонни дадамнинг уйларига таклиф этдик. Фотиҳадан сўнг, поччам меҳмонга савол назари билан қарадилар.

– Сизнинг исмингиз Муҳаммад Аминбекми?

– Ҳа.

– Аёлингизнинг исми Назифа-а? – деб қайта-қайта сўраб олгач, гап бошлади:

– Мен шу келишимда Магадандан келяпман. Асли Наманганнинг Ўнқўрғон ноҳиясиданман (исмини унутдим). 1937 йилгача райком котиби эдим. Бошимга туҳмат балоларини ёғдириб, 10 йилга қамашди. Магаданда Абдулла акам қўшни зонада эканлар. Менинг бўшаганлигимни эшитиб, сим тўсиқ орқали гаплашдилар. Абдулла акам: «Тошкентга борсангиз, бизнинг ҳовлидан хабар олинг. Балки уйимни мусодара қилишгандир. Балки болаларим Эски Жувадаги Тинччоб маҳалласида яшовчи Муҳаммад Аминбек куёвимникидан паноҳ топишгандир. Уларга салом айтинг. Менинг кўз очиб кўрган Фарзона исмли

набирам катта қиз бўлиб қолгандир. Уни мен учун пешонасидан ўпиб қўйинг», дегандилар, — деди.

Дадамни олиб кетганларидан кейин 10 йил ўтгач келган бу хушxabар бизни роса ҳаяжонга солди. Назифа опам: «Дадамни кўрган киши экансиз», — деб куз ёши билан қайта-қайта кўришдилар. Меҳмон овқатга ҳам турмай: «Мен тунги поездда жўнайман» — деб, бизнинг қистовимизга ҳам қарамай, ўрнидан турди. Меҳмон бола-чақасининг тинчини билиб, бир ойдан сўнг қайтиш ваъдасини бериб, опам берган кийим-бошни ҳам олмай, уйимиздан чиқди. Поччам ва мен меҳмонни вокзалга кузатиб чиқдик. У поччам берган пулни ҳам олмай хайрлашди.

Биз меҳмоннинг қайтиб келишини сабрсизлик билан кута бошладик. Орадан 2-3 ойлар чамаси вақт ўтди. Бироқ меҳмондан дарак йўқ. Назифа опамнинг қистови билан Ўнқўрғонга йўл олдик. Бориб, ўша кишини суриштирдик. У ердагилар: «Ҳа, шундай одам бўлган эди. Бечора 10 йил ноҳақ ўтириб келгач, оиласи бошқа турмуш қилганини эшитиб, хафа бўлиб қаергадир кетиб қолди», — деган хабарни беришди.

1948-49 йиллари болалар уйи кўчгач, боғимизни Тошкент шаҳрининг қайсидир отбоқарлар артели эгаллади. Қайсидир бефаҳм, имонсизнинг буйруғи билан шийпон атрофидаги мевали дарахтларимизни кесиб, от-араваларга жой ҳозирлашди. Боғимизнинг кунботар томонига чўчқахона қуриб, атроф-муҳитни бузиб, пашша, чивин кўпайишига сабаб бўлишди. Чўчқаларни ариқда ювинтириб, ичимлик сувини булғай бошлашди. Баъзи беномус қўшнилари «Жулқунбойнинг шалтоғидан дод», «Жулқунбой халқ душмани бўлмаганида биз бу кунларга қолмас эдик», деб бизни ҳақоратлар эдилар. Бизнинг бу таъналарга кўникишимиздан ўзга чора йўқ эди.

1953-54 йиллари бўлса керак, ёз ойлари эди, уйга келсам опам: «Меҳмон бор», — дедилар. Уйда ёши олтмишларда, оқ сочли, қорачадан келган бир нотаниш киши поччам билан ўтирибди. Улар билан саломлашиб

чиқдим ва опамдан: «Бу ким?» – деб сўрадим. Опам маъюсланиб: «Отамнинг олдиларидан келибди», – деб ўксиниб-ўксиниб йиглай бошладилар. Мен: «Нега йиглаяпсиз? Хурсанд бўлмайсизми? Яхши хабар олиб келгандир?!» – дедим юпатиб... Шунда опам бошларини елкамга қўйиб: «Отам қамоқда вафот этибдилар», – деб ўжириб юбордилар. Мен меҳмоннинг олдига кирдим. Опам мени таништирдилар. Куз ёши қилишдик. Поччам қуръон ўқидилар. Сўнг меҳмон ўзини Абдулла ака деб таништирди ва бошидан ўтганларини сўйлаб кетди:

– Мен асли Наманганданман. 1937 йилда Тошкентнинг тиббиёт институтида таҳсил олиб юрган кезларимда сиёсий айб билан қамоққа олиндим ва 15 йилга ҳукм қилиндим. Жазо муддатини Магаданда фельдшер вазифасида ўтадим. Абдулла Қодирий икки марта ҳасталаниб менинг қўлимда даволандилар. Охири жон бердилар. Ўзим дафн қилдим. Ўлимлари олдидан қаерда туришларини айтгандилар, – деб ҳикоясини тугатди.

Ўша кундан бошлаб меҳмон бизникига тез-тез келадиган, ҳатто ойлаб ётадиган бўлиб қолдилар.

1955 йил акам озодликка чиқиб, қутулиб келдилар. 1966 йил дадам оқландилар. Сўнг аза очдик. Икки ҳайитликни ўтказиб, юртга дадамнинг йил ошларини тарқатдик. 1958 йили акамнинг саъй-ҳаракатлари билан шийпонимизни қайтариб олдик. Баҳоли Қудрат қаровсиз боғимизни ўз ҳолига келтирдик.

***Мазкурга кичик бир изоҳ:**

Бундай «келди-кетди»лар дадам Ҳабибулла Қодирий оқланиб, қамоқдан қайтгуларигача давом этган экан. Ҳатто баъзиларининг исм-фамилиялари уй дафтаримизга ҳам қайд қилинган экан. Дадам бу ҳақда шундай ҳикоя қилган эдилар: «Бир кунни водийлик нотаниш одам «Мен дадангизни Сибирда кўрдим» деб келди. Биз уни ош-сув билан кузатдик. Орадан бир оз вақт ўтгач, вокзалда ўша киши юрганини кўрдим. У мени кўрса ҳам ўзини танимаганликка олди».

«Бувамиз 1938 йил отилган бўлсалар, бундай «ўйин»нинг кимга кераги бор экан», деб куп ўйлардим. Кейинчалик бунинг сабабини англагандек бўлдим: Менимча «улар» хонадонимиздаги вазиятдан хабардор бўлиб туриш учун ҳамда қилган сирли гуноҳлари тез кунда ошкора бўлишини сезиб, оиламиздагиларнинг «этларини ўлдирish» учун ўз «хизматчиларини» юбориб туришган бўлса керак. Тагин ким билади?! (Шеркон Қодирий)

1970 йилларга келиб, дадамизнинг хоклари бўлмаса-да, Комолон қабристонидаги хилхонамизга рамзий қабр тошини ўрнатдик. Дадам оқланганларидан сўнг, биз бир неча бор юқори ташкилотларга, дадамиз қачон, қаерда қатл этилганликларини сўраб мурожаат этдик. Бироқ бизга жавоб бўлмади. Охири 1985-87 йилларда ошкоралик шарофати билан дадамиз 1938 йил 4 октябрда Тошкентда отилганликлари ҳақида Давлат Хавфсизлик Қўмитасидан жавоб олдик. Лекин улар дадамиз қаерда отилганликларини айтмадилар. Шундан сўнг мен ўзим ўша жойни аниқлашга киришдим. Баъзилар «1937-38 йилларда сиёсий маҳбусларни Тошкентнинг Юнусобод даҳасидаги Алвастикуприк атрофида отишган», деган хабарни беришди. Бир одам: «Йўлдошев (бу киши 1956-57 йилларда шаҳар ижроқўм раиси бўлиб ишлаган) деган киши Абдулла Қодирийни қатл этишда қатнашган экан. Ўша вақтда у ДХҚда хизмат қилган экан. У «Қодирий Юнусободда отилган», деганди. Ҳозир вафот этган», — деб менга хабар берганди.

Дўстим Садриддин: «Дадангиз отилган жойни билгувчилар бор экан», — деб қолди. У билан Юнусободга бордик. Садриддин мени Шомансуров Шоислом деган отахоннинг уйига олиб борди. Таништириб мақсадни тушунтирди. Отахон шундай ҳикоя қилдилар:

«Тошкент-Чимкент йўли ёқасида Алвастикуприкдан ўтгач, йўл ёқасида тепалик бўларди. Бизнинг ҳовли тепаликнинг кунчиқар томонида бўлиб, унинг қаршисида ёши саксонлардан ошган Расул, Маҳкам суфилар истиқомат қилишарди. Мен ўшанда 27-28 ёшларда эдим. Отахонлар чойхонада ўтиришиб: «Қандай золим замон бўлди?! Тепалик бошимизга битган боло бўлди-ку. Кечалари ўқ овозидан чўчиб ухлай олмасак, ёз ойларида ўқ товушидан, отилаётганларнинг «оҳ-воҳ»идан бешиб, димиқиб уйга кириб ётсак. Эртасига «нима бўлди экан?» деб тепаликка келиб, устига нари-бери тупроқ тортилган, бирининг боши, қўли, оёғи чиқиб қолган мурдаларни кўриб, савоб бўлади, деб устига тупроқ тортиб, бир калима қуръон ўқисак», — дейишарди.

Отахон ҳикояларини давом эттириб:

– Кечалари одамлар айнаи уйқуга кетган пайтда, бир-икки соат ўқ товушлари эшитиларди. Онам эса уринларидан туриб, таҳорат олиб қуръон ўқирдилар. Шундай отишмалар 3-4 йил давом этди. Ўқ товушлари эски хумдон томондан келиб турарди. Кейин тепаликни бузиб, давлат омборхона қурадиган бўлади. Тепалик тупроғини хумдонга олиб кета бошлашди. Эшитишимча, тупроқ гипсга ярамаганлиги учун бошқа тупроқ билан аралаштириб ишлатишган экан. Балки ўша тепалик остидаги тупроқда отангизнинг ҳам хоклари бордир, – дегандилар.

ЮМУШНИНГ САВОБЛАРИДАН БИРИ

Дадам оналарига жуда меҳрибон эдилар. Жосият бибим биз билан турардилар. Бибимнинг уч келинлари: Робия, Раҳбар (менинг онам), Марҳамат опоқилар эди. Келинлар бир оиланинг фарзандларидек аҳил яшашарди. Энг севимли келин менинг онам бўлса керакки, бибим «Раҳбар қизим», деб мурожаат этардилар (Бибимнинг қизлари бўлмаган).

Жосият бибим ҳаётларининг сўнгида жуда қариб қолган, тез-тез нафаслари қисилар, ҳарсиллаб турардилар. Бибим шифохоналарнинг дориси кор қилмагач, табиблар берган қора дорини истеъмол қилардилар. Эсимда, шунда дадам бибимни аяб: «Ойимга дорини кўп бераверманглар», – деб тайинлар эдилар. Дорининг таъсири сусайиши билан бибим исмларимизни бирма-бир айтиб, дадамни сўрар, дадам ижодхоналаридан чиқиб келиб: «Ҳа, ойи, нафасингиз безовта қиляптими?» – деб ҳол сўрардилар. Бибим: «Ҳа, Абдулла, ҳалиги қургурдан мошдек бермасанг бўлмайди», – дер эдилар. Шунда дадам бибимни аяб, қора сақични думалоқлаб берар, бибим ҳузур қилиб, пинакка кетардилар.

Эртасига нонушта пайтида:

– Абдулла, кечаги қургурингни қайси табибдан олган эдинг? – деб сўрардилар. Дадам кулимсираб:

– Нима эди? – дердилар. Бибим бечора энтикиб:

– Олдингиси яхши эди. Тез таъсир қилиб, жонимга оро кирарди. Кейингисининг таъсири суст. Кечаси ухламай қийналдим, – деб шикоятланар эдилар. Дадам:

– Майли, бутун бошқасидан олиб келаман, – деб бибимни овқат ейишга ундар, бибим емасалар: «Кўнглингиз нима тусайди? Келинингиз айтганингизни тайёрлаб беради», – дердилар.

1936 йил ёзда Жосият бибим вафот этдилар. Бибимни пешинда дафн қиладиган бўлдик. Қариндошлар йиғилгач, бибимиз жасаdlари солинган тобутни қўлма-қўл олишиб, Комолон қабристонига йўл олдик. Тобут олдида бибимнинг барча яқинлари: Раҳимберди, Қудратилла амакиларим, уларнинг ўғиллари, куёвлари қўлларида ҳасса, белларида белбоғ «онам» деб йиглаб боришарди. Уларнинг сафида мен ҳам ҳасса ушлаб бораман. Дадам эса ҳасса тутмаганлар, тобутни дамбадам кўтариш билан бандлар.

Дафн маросимининг иккинчи куни дадам ёзувчилар уюшмасининг топишириғи билан (Татаристон ёзувчилар қурултойига) Қозонга кетадиган бўлиб, эшикда бел боғлаб турган яқинларга ва маҳалламиздаги (дадамиздан ёши катта) мулла Юсуф домлага ҳам узрларини айтдилар. Мулла Юсуф дадамга: «Мулла Абдулла, кўнглингиз хотиржам бўлсин, менинг вақтим бисёр. Ўрнингизни билдирмай, маросимларнинг охирига қадар шу шийпонда ўтираман. Ой бориб, омон қайтинг» – деб дуо қилган эдилар.

Юсуф домланинг илгари ҳам шийпонда дадам билан тез-тез суҳбатлашиб ўтирганларини эслайман. Домла бир куни дадамга:

– Мулла Абдулла, мени биласиз, Аллоҳнинг фақир бандасиман. Кейинги йилларда рўзгорда қийинчиликлар бўлиб турибди. Эшитишимча, бог ишларига унча-мунча одам ёллаб ишлатар экансиз. Шулар қатори мени ҳам йўқлаб турсангиз. Куч-қувватимиз бор, – деган эканлар.

Шундан сўнг дадам богда иш бўлса-бўлмаса домлани чақириб, нон-чой ва овқат билан сийлаб, кетишда пул ҳам берар эканлар.

Дадам кетгач, уйда маъракаларга Мулла Юсуф домла бош бўлиб қолдилар.

— Абдулла ҳукумат иши билан кетди. «Ўрнимни билдирманг», деб мени ташлаб кетди, — деб келганларнинг исм-шарифини, касб-корини сўраб қоларди. Баъзи танишларига: «Тақсир, фалон куни пайшанбалик», — деб қолардилар. Кеч кириши билан қариндошларни шийпонга ўтқазиб, қуръон ўқир, амри маъруфдан сўзлардилар...

Дадам библимнинг «йигирма»ларига етиб келдилар. Маърака уртача ўтди. Дадамдан Қозон шаҳри ҳақида сўрадик.

— Қозон чиройли шаҳар экан. Одамлари яхши ҳаёт кечиради, бир-бирига меҳрибон, меҳмондўст эканлар, — деб таъриф бергандилар дадам. Суҳбат охирида мен:

— Дада, нега сиз библимнинг дафн куни, биздан ажраб тобут кўтариб бордингиз? — деб сўрадим. Дадам:

— Энг савобли иш — одамлар ичида бўлиш. Одамни елкада кўтариб, қабристонга элиб қўйиш. Юмушнинг савоблиларидан бири шудир, — деб жавоб бергандилар.

Дадам уйда баъзан тансиқроқ овқат бўлса, Қудратилла амакимни чақиртириб чиқардилар. Қудратилла амаким: «Раҳбар опа, қозикдаги дуторни беринг», — деб дуторни сошлаб, дадам ва ойим севган куйларни чалар эдилар. Эсимда, худди шундай ўтириш Қудратилла амакимникида ҳам бўлганди. Емак-ичмакдан сўнг Қудратилла амаким дадамга:

— Ака, кейинги кунларда негадир хомуш кўринасиз? — деб савол бердилар. Дадам:

— Замон бир оз нотинч, «қора булутлар» бизнинг жумҳуриятимиз осмонига ҳам ёпирилиб келмоқда. «Қора булут» юқори ҳукумат аъзоларини босди. Эртаиндин биз адабиётчиларни ҳам тинч қўймаса керак, — деб маъюсландилар. Кейин «уф» тортиб давом этдилар:

— Қиладиган ишларим кўп. Бироқ қўлим ёзувга бормади. Хаёл мени енгади. Кўз олдимдан ўзбек халқининг атоқли ёш-қари, ёзувчи, шоирларининг

ҳибсга олинажаги кетмайди. Шулар қатори мен ҳам четда қолмасам керак. Ҳабибулла хаста, қолган болаларим ёш, уларнинг ҳоли нима кечади?

— Ака, кўп уйламанг. Ахир, битган китобларингизда ҳукуматга гараз йўқ-ку. Ёзганларингиз шоҳу гадога баробар. Халқ сизни ҳурмат қилади, — дедилар Қудратилла амаким.

Суҳбатта Раҳимберди амаким қўшилиб:

— Қўй, Абдулла, сени ҳукумат билмадим, бундан буёғига китоб битма. Бир кунинг утар. Еринг яхши, боғинг бор. Деҳқончиликда илминг дуруст, — дедилар.

Дадам башорат қилган «қора булутлар» бизнинг хонадонимизга 1937 йил 31 декабрда кечқурун кириб келди...

1936 йилларда дадам боғдорчилик билан овуниб, яқин дўстлари Иноғом ота кўмагида 10-15 қути асалари боқдилар. Кейинги йил асал жуда яхши бўлди. Асал бир йилда икки марта баҳор ва кузда олинарди. Дадам ҳосилни идишларга ини билан солар, мумини сиқиб олиб, келаси йил ҳосили учун замин тайёрлар эдилар. Ўша йили кўп асал истеъмол қилганимиз учун бўлса керак, дадам ва менинг теримизда сувли пуфакчалар пайдо бўлди, қичишиб беҳузур қила бошлади. Шифокор ва табиблар ёрдамида мен тез тузалдим. Дадамнинг хасталиклари тузалмади.

Дадамнинг орзулари бўйича, акам ва мен шифокор бўлиб етишдик. Кейинчалик дадамдаги хасталик асаб бузилиши натижасида юзага келган деган хулосага келдим. Инсон туғилади, вақти-соати битгач, бу дунё билан хайрлашади. Ўлим ҳақ. Лекин инсон ўз туғилган хонадониди, ўз туғишганлари ичида қариб (ёки бетобланиб) дунёдан ўтса бир нав. Бироқ кўз олдингизда бола-чақаси билан видолаштирамай, қора курсига ўтқазиб ўлим топтирашса, ёмон экан. Мана 35 йилдирки, дадамнинг: «Менда айб йўқ, бу тушунмовчилик. Эрта-индин қайтиб келаман», деган сўзлари ҳамон қулогим остида жаранглайди...

Мен эса юмушнинг савоблиларидан бирини адо этолмаганимдан армондаман.

КИТОБНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ҲАҚИДА

Дадамиз Ҳабибулла Қодирий вафотларидан сўнг (1988 йил) бувамизга атаб уюштирилган турли йигинларга энди амаким — Масъуд Абдуллаев билан бирга боришимга тўғри келди. Илгари шундай учрашувларда амакимнинг дадам билан бирга иштирок этганликларини кўп кузатгандим. Аммо амакимнинг бирор анжуманда сўз олганларини эсламайман. Сабабини кейин тушундим. Амаким дадамини ҳурматлаб, атайин сукут сақлаган эканлар. Бундай ҳурматни яна бир ҳаётий мисолда яққол англашимиз мумкин. Айтишларича, яқинлар амакимга:

— Масъуд, уйланмайсанми? Ёшинг ҳам утиб қолди, — дейишса, у киши: — Акам қамоқдан келадиган бўлиб турибдилар-ку, мен қандай уйланаман, — деб рад жавобини берар эканлар.

Амаким иштирокларидаги дастлабки учрашув ҳамон кўз ўнгимда. 90-йиллар... куз ойлари эди. Мени Тошкент Давлат Тиббиёт институтига учрашувга таклиф этишди. Амаким билан бордик. Катта ўқув залига чамаси 50 тача талаба йигилган эди. Биринчи бўлиб сўзни мен олдим ва «Бугунги учрашувга бувамиз Абдулла Қодирийнинг иккинчи ўғиллари, амаким — Масъуд Абдуллаев ҳам ташриф буюрганлар. Ҳозир навбатни у кишига берсак», — деб, уларни минбарга таклиф этдим.

Амаким аввалига ҳаяжонларини босолмай, анча қийналдилар. Овоз кучайтиргич йўқлиги сабабли пастдан: «Қаттиқроқ гапиринг!» деган талаблар эшитила бошлади. Шундан сўнг амаким ҳаяжонларини босиб, вазминлик билан сўзладилар...

Шундай қилиб, амаким билан йигинларга бора бошладим. Учрашувларга борганимда атайин ичкарига кирмас эдим. Сабаби, йигилганлар менга ҳам савол бериб, амаким четда қолиб кетишлари мумкин эди.

Амаким табиатан камгап одам эдилар. У киши хушига ёққан одам билан салом-алик қилар, ёқмаса жимгина ўтиб кетаверардилар. Бунинг сабаби, менимча, амакимнинг ота-онадан эрта етим қолиб, ҳаётдан анча задаланганликларида бўлса керак. Амакимнинг болалик

утмишлари ҳақида билмаганлар, балки у кишидан хафа бўлгандир. Мен уша давр одамлари ҳақида бирор фикр билдириш учун, аввало, уша одамнинг ўтган ҳаётига бир назар ташлаб кўриш керак, деб ўйлайман...

Хуллас, қатор йигинлар самараси амакимдан бошқа одам ясади. У киши ҳақида эшитганлар энди: «Ия, бу одам ҳам гапирар экан-ку!» — дейишарди. Орадан маълум вақт ўтгач, мен: «Амаки, шу айтганларингизни ёзиб берсангиз», — дедим. Амаким ўйланиб қолдилар. Мен давом этдим:

— Бир кун Мулла Туйчи Ҳофизнинг ўғиллари Абулқосим ака дадамизнинг олдиларига келибди. Ўрталарида тахминан қуйидагича савол-жавоб бўлган:

— Сизнинг исмингиз Ҳабибуллами?

— Ҳа.

— Сиз отангиз ҳақида китоб ёзган экансиз.

— Шундай.

— Мен Туйчи Ҳофизнинг ўғлиман. Мен ҳам отам ҳақида ёзмоқчи эдим. Ёрдам берсангиз.

— Ёзиш қўлингиздан келадими?

— Шуни эплай олмаймиз-да. Бизда гапдан бўлак ҳеч вақо йўқ.

Дадам бир оз ўйланиб туриб:

— Уйда ким ёзишни билади?

— Ҳеч ким. Э-э. Тўхтанг! Бир келиним бор. Ёзув машинкасини эплаштиради.

— Ана шу келинингизни қаттиқ ушланг. Кўйлак-лозим олиб бераман, деб алдайсизми, хуллас, ёнингизга ўтқазиб олиб эртадан-кечгача бошингизга нима келса айтаверинг. У ёзаверсин. Ичингиздаги гаплар тугагач, қогозларни тўплаб олиб келасиз, ўшанда гаплашамиз, — деган эканлар дадамиз. Сиз ҳам хаёлингизга бувамиз ҳақида қандай хотиралар келса, қогозга тушираверинг. Ишлов бериб тайёрлаш менинг зиммамда, — дедим.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, амаким дастлабки хотираларни бердилар. Бошида иш оғирроқ кечди. Биринчидан, амаким жуда майда ёзардилар, иккинчидан, мавзу оталари ҳақида бошланиб, баъзи уринларда бошқа воқеалар томон «ўтлаб» кетардилар. Кейинчалик ҳаммаси изига тушиб кетди. Хотираларни тайёрлаб,

барчасига сарлавҳа қўйиб, тўплай бошладим. Ҳатто, баъзиларини матбуотда эълон эттирдим. Хотираларни ўқиганлар амакимни олқишлашди. Шу тарзда машаққатли меҳнатлар самарасида Абдулла Қодирий ҳақларида янги хотиралар тўплами юзага келди.

Мен, гоҳида амакимни сўроқлаб чиқиб, Сабоҳат келин оиймдан: «Ёзувчи амаким қанилар?» – деб сўрардим. Келинойим: «Ана, айвонда ёнбошлаб ётибдилар. Дадангизнинг «Отам ҳақида» китобларини ўқиб, «кўчирмачилик» қилиптилар», – деб ҳазиллашардилар. Мен ҳалал бермаслик мақсадида индамай ортимга қайтиб чиқиб кетардим. Аслида, кўчирмасдилар. Менимча, амакимнинг ҳар бир ёзган хотираларини дадамнинг китоблари билан солиштиришларининг сабаби: ёзганларида қайтариқ ёки йил саналарида икки хиллик бўлмаслиги учун бўлса керак.

Хотираларни тайёрлаш жараёнида шуни сездимки, амаким кейинги ёзганларида кишиларнинг ташқи кўринишини тасвирлашга ҳам киришгандилар. Бу услуб эҳтимол дадамнинг китобларини кўп ўқиганлари таъсиридандир... Бу хотиралар бир ўтиришда ёзилмади. Бунга бир неча йиллар вақт кетди...

Амакимнинг болалик йиллари ғайриоддий кечган бўлса ҳам, кейинчалик у киши исмларига монанд равишда бахтли яшадилар. Ҳаётларида ўзларига мос жуфти ҳалолга йўлиқдилар. Амаким оғир табиатли бўлсалар ҳам, оилада меъёрида ҳазилкаш эдилар.

Сабоҳат келинойим ҳаётларининг сўнгида бетобланиб: «Уни бунга, буни унга берасиз», деб васиятнома ёзибдилар-да, амакимга ўқиб берибдилар. Амаким: «Ҳаммаси яхши, тўғри ёзибсан, лекин бир камчилиги бор. Йиққанингни қаерга яширгансан? Ана шуни ёзмабсан», – деб кулгига олган эканлар. Вақт-соати етиб, келинойим «ҳеч нарсани беркитмай», Худо берган уч ўғил ва икки қизни ўстириб, вояга етказиб, аввал ўзлари (1996 й.), кейин амаким (1997 й.) бу дунёдан кўз юмишди.

*Шерков Қодирий,
2009 йил, 26 ноябрь.*

МУНДАРИЖА

Бахтиёрлик надир?	3
Варрак ясаб берардилар	6
Қандай пул топасиз?	7
Ҳосил улашардилар	9
Қовоқнинг ўтриси бўлмайди	10
Ёғоч кўприк	12
Балиқ овида	13
Усмон тегирмончи	16
Дадамни безовта қилган жинлар	17
Бедана овида	19
Лидия Соцердотова	24
Мени қизиқтирган расмлар	26
Ваъда	27
Алломалар ибрати	29
Бизнинг директор иймонли эди	31
Ёзувчилик касб саналмайди	33
Гуларнинг ошиғи эдилар	35
Тириклардан хабар олиш савоблидир	37
Қарқуноқдан туғилган булбул	41
Сайид Олимхоннинг гилами	42
Худоёрхоннинг васияти	47
Ўрта Осиёлик Лев Толстой	53

Яхши китоб ақл қайроғи	55
Қарияларни кўзлаб ёзилган китоб	61
Олимхон ака хотиралари	64
Депутат билан учрашув	67
Карачи сафарида	69
Ўра	70
Абдулла амаким ўғитлари	73
Мен қулоқ бўлишдан қандай қутилдим?	76
Шийпондаги улфатчилик	79
Бўйи баланд келин ойим	81
Топилмаган сурат тарихи	87
Мисқин домланинг кароматлари	88
Қора доғни эп билмайман	90
Улар тадбиркор кишилар эди	92
Масъулиятли адиб	96
Театрдаги учрашув	102
Гули раъно	105
Пахсачи Қосим ака	106
Абдулла Алавийникидаги ҳашар	109
Халоллик менга сут билан кирган	110
Армонли дунё	120
Дадам билан видолашув	125
Отамнинг қабри қаерда?	128
Юмушнинг савобларидан бири	135
Китобнинг юзага келиши ҳақида	139

УДК: 821.512.133(092) Қодирий

КБК 83.3(59)

Қ53

Қодирий, Масъуд.

Қ53

Утганлар ёди/М. Қодирий; масъул муҳаррир
Т. Малик. – Т.: «DAVR PRESS» NMU, 2012. – 144 б.

ISBN 978-9943-393-93-6

УДК: 821.512.133(092) Қодирий
КБК 83.3(59)

Адабий-бадий нашр

МАСЪУД АБДУЛЛАЕВ

ЎТГАНЛАР ЁДИ

Бош муҳаррир **Муҳайё Рихсибекова**

Муҳаррирлар **Дилдора Абдураимова**

Хосият Ражабова

Саҳифаловчи-дизайнер **Азиза Ойназарова**

Нашриёт лицензия рақами AI-№ 213

2010 йил 17 июлда теришга берилди. 2012 йил 22 июнда

босишга рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32

«Baltica APP» гарнитураси. Шартли босма табоғи 7,56.

Нашриёт ҳисоб табоғи 5,7. Адади 1000 нусха.

597-сонли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Оригинал макет «DAVR PRESS» нашриёт-матбаа
уйида тайёрланди.

«DAVR PRESS» NMU МЧЖ нинг матбаа бўлимида
офсет усулида чоп этилди.

Манзил: Ўзбекистон Республикаси, 100156, Тошкент шаҳри,

Чилонзор тумани, 20^а-даҳа, 42-уй.

Тел: 8(371) 216-9014, 120-1299;

Маркетинг бўлими: 8(371) 120-1233, 420-1233

Web: www.davrpess.uz, www.kitoblar.com;

E-mail: davr-press@mail.ru

Масъуд Абдуллаев 1926 йил машхур ёзувчи Абдулла Қодирий хонадонига туғилди, энёли кишилар қуршовида вояга етди. Масъуд улайғач олийгоҳда тахсил олди ва шифокорлик касбини эгаллади. У бутун умри давомида кишилар жисмига даво бериб, эл-юрт дуосини олган бўлса, ҳаётининг сўнгги палласида ўзидан яна бир учмас хотира, сўнмас мерос қолдирди. Бу отаси Абдулла Қодирий ва уни таниган-билиган кишилар ҳақидаги хотиралардир. Ана шу эсдаликлар «Ўтганлар ёди» номи остида бир китобга жам қилинди. Масъуд Абдуллаевнинг бу «ёнама»си милаатнинг асл хусусиятлари қандайлигини, асрий қадриятлари нималардан иборат эканини, бундан 80-90 йиллар аввалги тарихий воқеа-ҳодисаларни кўрсатувчи тўплам ҳамдир.

ISBN 978-9943-393-93-6

9 789943 393936